

Historica

tijdschrift voor gendergeschiedenis

nr.1
2023
JAARGANG 46

Antje Van Kerckhove **DES-moeders en -dochters in België** | Ellen Van Laer **Informele kennisverspreiding over aids in Vlaanderen** | Robbe Himpe **Homoseksueel vaderschap in Vlaanderen** | Gloria Wekker: **Vaderlandse geschiedenis creëert 'Witte onschuld'** | Asa Splinter **Het intersekse lichaam in Japanse prentkunst** | Ophelia Van Wijmeersch **De female gaze in een sexploatiefilm**

3 Slachtoffers van onwetendheid

Gebrekkige kennisverspreiding over het DES-hormoon in België sinds 1971

Antje Van Kerckhove

10 Van bezorgde zussen tot waardevolle buddy's

Het informele informatiecircuit tijdens de aidsepidemie in Vlaanderen en Brussel

Ellen Van Laer

16 Uit de kast en in de luiers?

Een geschiedenis van homoseksueel vaderschap in Vlaanderen

Robbe Himpe

22 Genderview Gloria Wekker:

Vaderlandse geschiedenis creëert 'Witte onschuld'

Greetje Bijl

27 Intersekse lichaam in Japanse prenten

De onthullende geschiedenis van *futanari* en *henjō nanshi*

Asa Splinter

34 Feministisch gedachtegoed in de sexploitatiefilms

Een genderanalyse van Stephanie Rothmans *The Working Girls* (1974)

Ophelia Van Wijmeersch

Historica ondergaat een ware metamorfose: een nieuwe vormgeving en Open Access. Bijna twintig jaar lang was Pien Steringa de vaste vormgever van *Historica*. Zij was een stille kracht achter ons tijdschrift. Daarom wil ik haar namens de redactie bedanken voor de prettige samenwerking. Gelukkig neemt Amanda Butterworth het stokje van haar over en zie hier het resultaat: een vernieuwde, mooie, frisse, *Historica*.

Daarnaast verschijnt dit nummer voor het eerst in Open Access bij de University of Groningen Press (UGP). Zo maken we *Historica* toegankelijker om de kennis over vrouwen- en gendergeschiedenis breder te verspreiden. *Historica* blijft voor alle leden van de VVG een mooi papieren full color tijdschrift, dat dankzij de leden kan worden uitgegeven.

In deze *Historica* schrijft Antje Van Kerckhove, winnares van de Johanna Naberprijs 2022, over de slachtoffers van het DES-hormoon in Vlaanderen. Van Kerckhove neemt de onwetendheid van DES-moeders en –dochters als uitgangspunt en onderzoekt via mondelinge geschiedenis hoe de kennisoverdracht tussen ouders en kinderen plaatsvond, en welke rol gynaecologen hierbij speelden.

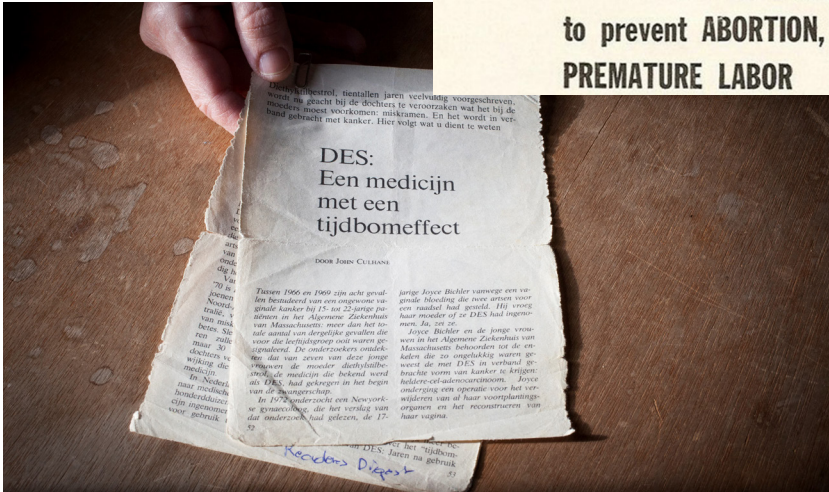
Onwetendheid speelde ook een belangrijke rol in het begin van de aidsepidemie. Ellen Van Laer maakt gebruik van interviews met patiënten en hun naasten, om de werking van het informele kenniscircuit tijdens de aidsepidemie in Vlaanderen en Brussel in beeld te brengen. De betrokkenen linkten hun totale gebrek aan kennis over hiv en aids aan emoties die de onwetendheid zowel konden versterken als verzachten.

Robbe Himpe won de IHLIA-scriptieprijs met een geschiedenis over het homoseksueel vaderschap in Vlaanderen. Het huwelijk en gezinsvorming werden in het begin van de holebibeweging als conservatief en heteronormatief beschouwd, maar al in de jaren negentig waren het belangrijke speerpunten van de emancipatiebeweging geworden.

Asa Splinter onthult in haar artikel hoe intersekse lichamen zijn afgebeeld op Japanse prenten. Was het intersekse lichaam een object van schaamte of van seksuele fantasie?

Ophelia Van Wijmeersch kijkt naar de portrettering van vrouwen in de zogenaamde sexploitatiefilm *The Working Girls* van Stephanie Rothman uit 1974. In dit filmgenre, dat bekend staat om zijn misogynie, wist Rothman toch een feministische boodschap te verpakken.

In de genderview, ten slotte, kijkt Gloria Wekker met een kritische blik naar de geschiedwetenschap. Wekker vindt het van belang dat studenten kennis nemen van de geschiedenis van hun eigen discipline, en hoe die is gevormd door het koloniale project. Hier ligt volgens Wekker een belangrijke taak voor historici.

Anita, voorzitter van de vereniging DES in Belgium, houdt een artikel uit Reader's Digest (1987) vast.

Bron: De foto werd genomen door fotografe Elisabeth Broekaert voor de 'DES-krant "Wonderbaby?"'.

Antje Van Kerckhove

Antje Van Kerckhove (1999) is als doctoraatsstudente verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de KU Leuven waar ze onderzoek doet naar de recente geschiedenis van vaginisme in de Verenigde Staten en België. In haar masterscriptie behandelde ze de Belgische geschiedenis van het DES-hormoon.

Slachtoffers van onwetendheid

Gebrekkige kennisverspreiding van het DES-hormoon in België sinds 1971

“Zoveel mensen weten niet eens dat dit ook over hen gaat”, vertelt Myriam in een interview waarin ze spreekt over de impact van DES op haar leven. “Hallucinant dat ik wel van Softenon afwist en de nefaste effecten van asbest, maar niets van DES”, reageert Anita verontwaardigd. Myriam en Anita zijn DES-slachtoffers en oprichtsters van de vereniging DES in Belgium. Beide vrouwen kampf jarenlang met vruchtbaarheidsproblemen en tal van andere medische klachten, maar ontdekten pas op latere leeftijd dat DES daarvan de oorzaak was. De verhalen van Myriam en Anita zijn niet uitzonderlijk. Het totaal aantal Belgische DES-slachtoffers wordt geschat op zestig à honderdduizend, maar slechts een fractie van hen zijn zich hiervan bewust. Dat betekent dat de meerderheid van de DES-slachtoffers tot op heden in het duister tast. Hoe kan die onwetendheid verklaard worden?

DES, voluit diethylstilbestrol, is een kunstmatig vrouwelijk hormoon dat in 1938 het levenslicht zag in een Amerikaans laboratorium.¹ Al vanaf het begin kende DES verschillende toepassingen. Zo werd het gebruikt als medicijn tegen gonorrhoe, bij de behandeling van menopauzeklachten of om de menstruatie op gang te brengen. Vanaf 1947 werd DES ook aangewend om miskramen te voorkomen. Onder deze toepassing maakte het hormoon een enorme opmars. DES werd wereldwijd toegediend aan miljoenen zwangere vrouwen. Ook in België schreven zowel huisartsen als gynaecologen het middel voor aan toekomstige moeders.² Maar in 1953 – nog geen zes jaar nadat het medicijn op de markt kwam – toonde professor Dieckmann aan dat DES ineffectief was als preventiemiddel tegen miskramen.³ Bovendien werd stilaan duidelijk dat DES niet alleen ondoelmatig, maar ook uiterst schadelijk was voor baby's die in de baarmoeder werden blootgesteld aan het hormoon, de zogenaamde DES-kinderen.

Vooral DES-dochters liepen ernstige medische risico's. Toch duurde het nog tot 1971 vooraleer er op grote schaal aan de alarmbel werd getrokken. Dit gebeurde door Arthur Herbst die dat jaar een artikel publiceerde waarin hij DES-dochters omschreef als "biological time bombs". Herbst had namelijk ontdekt dat jonge vrouwen die waren blootgesteld aan DES, een verhoogde kans liepen op een zeldzame, agressieve vaginakanker (CCAG).⁴

De vaststelling van Herbst vormde het begin van decennialang onderzoek naar de gevolgen van diethylstilbestrol. Zo toonden daaropvolgende studies in de jaren 1970 en 1980 aan dat vrouwen die het hormoon innamen, zogenaamde DES-moeders, meer kans hebben op borstkanker. Vrouwen die als foetus zijn blootgesteld aan DES, lopen dan weer een verhoogd risico op genitale afwijkingen en zwangerschapscomplicaties. Daarnaast zijn veel DES-dochters onvruchtbaar. Sommigen komen ook vervroegd in de menopauze. Hoewel DES-dochters over het algemeen zwaarder getroffen zijn door de gevolgen van het hormoon, blijven ook DES-zonen niet gespaard. Zo lopen ook zij een verhoogd risico op afwijkingen aan de geslachtsorganen.⁵ Bovendien stoppen de schadelijke gezondheidseffecten van DES niet bij de eerste blootgestelde generatie. Uit recent onderzoek blijkt dat ook DES-kleinkinderen vatbaar blijven voor de gevolgen van het hormoon. Over de precieze effecten van DES op de derde generatie bestaat nog veel wetenschappelijke onzekerheid.⁶

In *Beyond the Natural Body: an Archeology of Sex Hormones* kadert Nelly Oudshoorn het ontstaan van DES, als het allereerste synthetische oestrogeen, binnen de bredere geschiedenis van de ontwikkeling van kunstmatige geslachtshormonen. Oudshoorn laat zien hoe onderzoekers en de farmaceutische industrie met de zoektocht naar, en de productie en marketing van, synthetische geslachtshormonen sinds het begin van de twintigste eeuw hebben bijgedragen aan de creatie van een "hormonaal lichaam". In die context werd het vrouwelijk lichaam, veel meer dan het mannelijke, gezien als gestuurd door hormonen. Wetenschappers hoopten dan ook met synthetische hormonen een oplossing te bieden voor allerhande "vrouwelijke problemen" en het vrouwenlichaam beter "controleerbaar" te maken.⁷ Ook andere historici plaatsten kritische vraagtekens bij het medische enthousiasme voor synthetische hormonen – als oplossing van allerlei "vrouwenkwalen" – in het verleden, zonder dat er daarbij aandacht was voor mogelijke schadelijke bijwerkingen.⁸

België: een geval apart

Anders dan in bijvoorbeeld Nederland of de Verenigde Staten, zijn er in België geen gespecialiseerde medische centra of een hulpfonds dat DES-slachtoffers vergoedt. Met andere woorden: de slachtoffers worden niet erkend. Dit geldt ook in de legale sfeer. Terwijl DES-slachtoffers in Frankrijk al honderden processen wonden tegen Union Chimique Belge (UCB), het Belgische bedrijf dat Distilbene produceerde, was er in België tot nu toe maar één rechtszaak, die de twee slachtoffers verloren in 2008 omdat de zaak was verjaard.⁹

Sommige Belgische DES-slachtoffers vermoeden dat er sprake is van een doofpotoperatie. Belgische artsen zijn

namelijk nog minstens zes jaar nadat de schadelijkheid van DES aan het licht kwam, doorgegaan met de toediening ervan. Dat weten we omdat het jongste bekende, Belgische DES-slachtoffer geboren is in 1977.¹⁰ Waarom werd er niet eerder ingegrepen? DES-slachtoffers denken dat UCB het middel – al dan niet met toestemming van de Belgische overheid – bleef produceren omwille van financiële belangen, ten koste van de gezondheid van vrouwen. Deze doofpottheorie kan niet worden bewezen of ontkracht, omdat de archieven niet zijn vrijgegeven. In geen geval kan een mogelijke doofpotaffaire de huidige onwetendheid over DES, een halve eeuw later, volledig verklaren. Uit interviews met DES-slachtoffers en oud-gynaecologen blijkt namelijk dat de redenen voor het gebrek aan kennis talrijk en complex zijn. Aan de hand van hun getuigenissen geef ik in dit artikel enkele verklaringen voor de heersende onwetendheid over DES in België. De rol die UCB heeft gespeeld tussen 1971 en 1977 valt buiten het bestek van dit onderzoek. De nadruk ligt daarentegen op de langere termijn.

Dit artikel steunt vooral op interviews met gynaecologen en DES-slachtoffers. Ik koos voor deze methode omdat geschreven bronnen ontbreken, op medische en farmaceutische tijdschriften na. Bovendien biedt mondelinge geschiedenis de mogelijkheid om inzicht te verkrijgen in de medische interacties en familiale dynamieken die cruciaal zijn om het gebrek aan kennis te begrijpen. Daarnaast is het mogelijk om dankzij deze methode de geschiedenis vanuit een (vaak ontbrekend) "bottom-up" perspectief te benaderen. Toch is het belangrijk om ook te wijzen op het subjectieve karakter van mondelinge geschiedenis. Zo is elke vertelling – net als de interpretatie ervan – per definitie gekleurd, gelaagd en selectief. Bovendien zijn getuigenissen gestoeld op herinneringen. De geschiedenis van DES wordt hier dus weergegeven aan de hand van hoe vertellers zich bepaalde gebeurtenissen herinneren of hebben ervaren.

Concreet nam ik voor dit onderzoek in totaal negentien interviews af. Daarbij gaat het om twee interviews met DES-moeders, twaalf interviews met DES-dochters, één dubbelinterview met de oprichtsters van de vereniging DES in Belgium en vier interviews met gynaecologen. De DES-slachtoffers zijn geboren tussen 1935 en 1976 en ontdekten tussen de jaren 1970 en de jaren 2010 dat ze slachtoffer zijn. De artsen die geïnterviewd werden, waren allen werkzaam in deze periode.

Ouders als sleutelfiguren

Een deel van de verklaring voor het gebrek aan kennis heeft te maken met de manier waarop DES-dochters erachter kwamen dat ze slachtoffer zijn. De helft van de geïnterviewde DES-dochters kreeg niet van hun arts, maar van hun ouders te horen dat ze tijdens de zwangerschap aan het hormoon waren blootgesteld. Vooral DES-moeders speelden een cruciale rol.

Dat was onder andere het geval bij Katrien en Els. Katrien ervaarde al van jongs af aan medische klachten. Zo ontdekte ze als kind nierproblemen, werd ze pas op het einde van haar puberteit voor het eerst ongesteld en liep ze bij de zwangerschap van haar tweede kindje het risico op een

vroeggeboorte. De medische klachten van Katrien zijn stuk voor stuk kenmerkend voor de problemen waar DES-dochters mee te maken kunnen krijgen. Hoewel ze door de jaren heen verschillende artsen bezocht, legde geen van hen de link met DES. Het is dankzij de opmerksaamheid van haar ouders, die toevallig naar een documentaire over DES hadden gekeken, dat Katrien de oorsprong van haar medische problemen kent. Door de documentaire besefte de moeder van Katrien dat ze het middel had ingenomen, waarna ze de gynaecoloog van haar dochter vroeg om deze informatie over te brengen.¹¹

Dit verhaal toont opvallend veel gelijkenissen met het relaas van Els. Beide vrouwen ontdekten op vrijwel dezelfde manier dat ze DES-dochters zijn. Alleen de timing was verschillend. Het DES-verhaal van Els vangt aan in 1997, zes jaar na dat van Katrien. Op dat moment stond haar zus, die ook een DES-dochter is, op het punt om te bevallen na een zwangerschap van slechts 27 weken. In de wachtzaal van het ziekenhuis vertelde Roza, de moeder van Els, dat ze enkele dagen eerder een reportage had gezien over DES.¹² Roza herkende de verpakking van het medicijndoosje en realiseerde zich dat ze destijds een middel had genomen dat zonet de vroeggeboorte van haar kleinkind had veroorzaakt en ook op lange termijn de gezondheid van haar dochters kon schaden. Dat besef wakkerde volgens Els een enorm schuldgevoel bij haar aan.¹³

De ouders van Katrien en Els speelden dus een sleutelrol. Om de oorzaak van hun medische problemen te kennen, waren deze DES-dochters afhankelijk van de kennis van hun ouders. Dat Katrien en Els vervolgens aan de alarmbel konden trekken, heeft alles te maken met toeval. Indien hun ouders niet toevallig op het juiste moment naar de juiste televisiezender hadden gekeken, was de kans groot dat ze tot vandaag in het ongewisse waren gebleven.

De geschiedenis van DES bewijst zo waar verschillende historici reeds op wezen: namelijk de kracht van televisie als medium om een breed publiek te onderwijzen, meer bepaald sinds de opkomst van wetenschapsprogramma's in de jaren 1950.¹⁴ Kennis verspreidde zich niet langer alleen via medische instanties, maar via programma's waarin journalisten – in plaats van artsen – kennis overbrachten aan het brede publiek. De verhalen van Katrien en Els speelden zich bijgevolg af buiten de conventionele klinische context. Dit werd nog gebruikelijker met de opkomst van het internet die volgens Stephen Snelders en Frans J. Meijman de *Information Age* inleidde. In dit “nieuwe tijdperk” kunnen patiënten zichzelf in enkele muisklikken diagnosticeren waardoor de kenniskloof – en dus ook machtskloof – tussen artsen en patiënten verkleint.¹⁵ Het narratief van Myriam is een duidelijk voorbeeld van hoe de nabijheid van medische informatie DES-dochters in staat stelt het heft in eigen handen te nemen en een zoektocht naar kennis over DES aan te vatten. Zo stelt ze: “Ik heb direct gegoogeld [...] Mijn computer ontplofte gewoon van informatie [...] en uiteindelijk ben ik een gesprek aangegaan bij mijn vader [die arts was]. Ik ben dan op zijn kabinet in zijn wachtzaal gaan zitten totdat al de patiënten weg waren.”¹⁶

Specifiek voor de medische kennis van vrouwen speelden ook feministische organisaties een belangrijke rol. Zo toonde

de Amerikaanse sociologe Susan Bell aan dat feministische pamfletten zoals *Our bodies, Ourselves*, ervoor zorgden dat Amerikaanse DES-dochters meer kennis en zeggenschap verworven over hun eigen lichaam, waardoor ze meer kritisch konden omgaan met artsen.¹⁷ In België liep het echter niet zo. De feministische beweging heeft hier nooit een stempel gedrukt op DES. In tegenstelling tot in de VS, waar de *Women's Health Movement* sinds de jaren 1980 een bondgenoot vormde in de strijd tegen DES, bestaan er in België geen samenwerkingsverbanden tussen slachtoffers en feministes. Zo vertelden de oprichtsters van de patiëntenorganisatie DES in Belgium dat ze nooit contact hebben gehad met Belgische vrouwenorganisaties.¹⁸ Het bestaande onderzoek is schaars, maar in het algemeen lijkt het zo dat feministische organisaties in België – met uitzondering van contraceptie en abortus – nooit veel aandacht hebben besteed aan gezondheidskwesaties.¹⁹

Schuldgevoelens

Ouders waren dus een cruciale schakel om een correcte diagnose te krijgen. Toch verliep de communicatie tussen ouders en kinderen niet bij iedereen vlot. Een reden hiervoor waren de schuldgevoelens waarmee ouders worstelden. Op twee uitzonderingen na, voelden alle DES-moeders die in dit artikel aan bod komen zich, volgens hun dochters, onrechtstreeks verantwoordelijk voor de medische en emotionele, maar soms ook financiële en relationele problemen, die “zij” hun kinderen ongewild hadden bezorgd. Vooral vruchtbaarheidsproblemen lokten schuldgevoelens uit. De pijn en het verdriet van hun ongewenst kinderloze dochters gaf DES-moeders een wrang gevoel.

Daarom was DES binnen de meeste gezinnen een delicaat onderwerp. Sommige DES-dochters sneden het thema alleen op een zeer voorzichtige manier aan. Anderen vermeden het ten alle tijden. Liesbeth koos er bijvoorbeeld voor om haar moeder te “sparen”. Op de vraag of ze ooit met haar moeder over DES sprak, antwoordde ze: “Ik heb dat gedaan, maar ik voelde wel de schuld die zij voelde en ik heb gedacht ik ga dat nooit niet... Ja wat heeft het voor zin om haar pijn te doen? Ze kon er ook niet aan doen, hé.”²⁰ Ook Inge hield rekening met de gevoelens van haar moeder. Ze vertelde nooit dat haar vruchtbaarheidsproblemen het gevolg waren van DES. Zo verklaarde ze: “Goh ja, weet ge uiteindelijk verandert dat niks en ik wou haar geen schuldgevoel geven natuurlijk, want uiteindelijk verandert dat niks aan de situatie dus ja nee ik zag het nut daar niet van in.”²¹ Voor Liesbeth en Inge had het zwijgen over DES geen invloed op hun diagnose. Beide vrouwen vernamen namelijk via hun gynaecoloog dat ze DES-dochters waren. Maar wanneer ouders als enigen op de hoogte waren van DES, zoals vaak het geval was, en hun kinderen moesten inlichten, konden schuldgevoelens verregaande gevolgen hebben.

Dat illustreert het verhaal van Elke. Bij haar thuis werd niet over DES gesproken. Toch probeerden haar ouders haar in het begin van de jaren 1990 onrechtstreeks te waarschuwen voor de gevaren van het hormoon. De vader van Elke overhandigde zijn dochter een papiertje waarop hij destijds had genoteerd welke medicatie haar moeder tijdens de zwangerschap had ingenomen. Dat papiertje nam Elke vervolgens mee naar

de gynaecoloog, die haar meedeelde dat ze een DES-dochter is. Volgens Elke hielden haar ouders die informatie al jarenlang achter. Pas wanneer bleek dat zij en haar man moeilijk zwanger raakten, schoten haar ouders te hulp. Zo stelde ze: “Mijn moeder die wist dat wel dat ze Distilbène [een merknaam van DES] genomen had, maar er is ons heel ons leven gezegd geweest door mijn ouders dat ons moeder dat gekregen had voor het goed [...] Dus dat werd eigenlijk een beetje doodgezwegen [...] Mijn ouders hebben mij dat nooit op tijd verteld. Behalve dan nadat we allang merkten dat we problemen hadden.”²²

Ook in de jaren nadien kon Elke niet met haar moeder over DES praten: “Nee, omdat dat zo taboe was en er werd altijd gezegd: “ja, maar het zal daar wel niet aan liggen” dus mijn ouders ontkenden dat eigenlijk wel. Mijn vader kon dat beter begrijpen, want anders zou hij daar [verwijst naar papiertje] niet mee zijn afgekomen, maar met mijn moeder was dat eigenlijk niet te bespreken. Dat is zo gebeven tot ze gestorven is.” Aangezien Elke vertelt dat haar ouders deels ontkenden dat DES de oorzaak was van haar problemen, is het denkbaar dat het stigma rond onvruchtbaarheid bijdroeg aan de taboesfeer. Dat er in de jaren 1990, en zelfs tot op heden, nog een stigma rust(te) op infertiliteit staat buiten kijf. Onderzoek heeft bovendien aangetoond dat vrouwen die gestigmatiseerd werden vaak moeilijk over hun vruchtbaarheidsproblemen konden praten met familieleden.²³

In dit verband speelt de notie van het moederschapsmandaat een belangrijke rol. Kort gezegd stelt het moederschapsmandaat dat de sociale druk op vrouwen om een kind op de wereld te zetten zo groot is dat ze er vaak alles aan gaan doen om zwanger te worden, ongeacht de risico's.²⁴ Aangezien de meeste Amerikaanse DES-dochters een fertiliteitsbehandeling aanvatten, lijden ook zij volgens Susan Bell onder het discours.²⁵ Dat geldt ook voor de Belgische context. Zo probeerden alle DES-dochters met vruchtbaarheidsproblemen in dit onderzoek via medische weg zwanger te worden. Omdat de maatschappelijke druk om moeder te worden groot was, kan het moederschapsmandaat niet alleen verklaren waarom de meeste DES-dochters medische hulp inschakelden, maar ook waarom kennis over DES binnen sommige gezinnen niet doorgegeven werd.

Het moederschapsmandaat kan schuldgevoelens versterkt hebben. Het verhaal van Yvonne illustreert dit. Yvonne ontdekte in 2002, via een krantenartikel, dat ze een DES-moeder is, maar hield dat nieuws aanvankelijk voor zich omdat ze “geen onrust wilde zaaien”. Nochtans probeerden haar zoon en zijn vrouw al enkele jaren tevergeefs zwanger te worden en was er dus wel degelijk reden tot ongerustheid. Pas nadat een fertiliteitsonderzoek uitwees dat haar zoon vruchtbaar was, besloot Yvonne om hem over DES te vertellen: “Ja en dan zei mijn zoon: “bij mij is er geen probleem”, en dan dacht ik: oef gelukkig. En dan heb ik hem gezegd van kijk dat is eigenlijk wel een opluchting, want ik heb dat genomen en dan zijn we beginnen te praten.”²⁶ De afwachterende houding van Yvonne werd allicht versterkt door haar schuldgevoel. Dat ze het hem bovendien pas vertelde wanneer bleek dat ze zelf “geen schuld” trof, suggereert dat de situatie ook anders had kunnen aflopen.

De schuldgevoelens van DES-moeders kunnen ook samenhangen met de idee dat vrouwen vanaf de bevruchting verantwoordelijk zijn voor de gezondheid van hun kinderen, zoals beschreven wordt door sociologe Pam Lowe. Die verantwoordelijkheid gaat gepaard met de overtuiging dat vrouwen gedurende de zwangerschap zo weinig mogelijk risico's mogen nemen. Zo wordt alcohol drinken, overmatig sporten of het innemen van bepaalde medicatie sterk afgeraden.²⁷ DES werd op het moment dat DES-moeders het hormoon innamen door artsen nog niet beschouwd als een schadelijk of risicovol middel. Maar omdat de gevolgen achteraf schadelijk bleken voor het kind en niet alle zwangere vrouwen DES innamen, denken sommige DES-moeders wellicht dat ze een onnodig risico namen.

Dat kan ook verklaren waarom Yvonne en Roza, twee DES-moeders, zich leken te willen verantwoorden. Tijdens het interview benadrukten ze beiden meermaals dat DES “aan de lopende band” werd voorgeschreven.²⁸ Door te beklemtonen dat ze niets ongebruikelijks deden, wilden Roza en Yvonne aangeven dat DES vroeger niet gezien werd als een risicovol middel. Zo vertelde Yvonne dat haar gynaecoloog het middel had voorgeschreven aan zijn eigen dochter. Ze voegde eraan toe dat: “DES routine was in den tijd. Ik had een miskraam gehad en voor alle zekerheid, ja dat was standaard.”²⁹ Bovendien gaven alle DES-dochters aan dat hun moeders “onterecht” worstelen met een schuldgevoel. Er is met andere woorden geen enkele DES-dochter in dit onderzoek die haar moeder iets kwalijk neemt.

Verleden tijd

Niet alleen ouders, maar ook artsen vervulden een cruciale rol bij de diagnostisering van DES-dochters. Maar ook binnen de dynamiek tussen arts en patiënte verliep de kennisoverdracht vaak allesbehalve vlekkeloos. Hoewel de Amerikaanse gynaecoloog Arthur Herbst al in 1971 aan de alarmbel trok, duurde het nog tot 1975 vooraleer het eerste artikel dat wees op de schadelijkheid van DES verscheen in het *Belgisch Tijdschrift voor Geneeskunde*, een blad dat door vele praktiserende artsen werd geraadpleegd.³⁰ Uit interviews met gynaecologen die werkzaam waren in de jaren 1970, blijkt dat op z'n minst een deel van de Belgische artsen op de hoogte was van de negatieve effecten van DES. Al werd die kennis niet systematisch verspreid naar alle Belgische huisartsen en gynaecologen. De DES-dochters die na 1971 werden geboren, zijn daar het levende bewijs van.

Sterker nog, het duurde tot de jaren 1980 en 1990 vooraleer DES “echt” uitgroeide tot een medisch probleem. De meeste DES-dochters ervoerden namelijk pas klachten wanneer ze in de puberteit kwamen of al volwassen waren. Dat betekent dat de kennis van artsen enkele decennia na de toediening van het middel pas werkelijk op de proef werd gesteld. Al dachten sommige gynaecologen, die werkzaam waren gedurende de jaren 1980-1990, daar duidelijk anders over. Zo vertelde dokter D.: “Mijn generatie is eigenlijk bijzonder weinig met DES in contact geweest.” Hij voegde er aan toe dat DES “Voor mij en mijn leeftijdsgenoten iets was van voor onze tijd.” Volgens D. kwam zijn generatie dus nauwelijks met DES in aanraking omdat het probleem

Een pillendoosje waar ooit Distilbene, de meest voorkomende merknaam voor DES in België, in zat.

Bron: Boite de Distilbene 1mgr / Association D.E.S. is it <https://www.des-is-it.org/> - 2020.

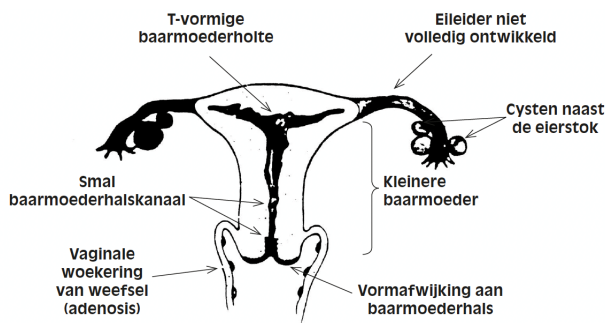
niet langer acuut was. Dat DES volgens hem tot het verleden behoorde, blijkt ook uit de volgende redenering: “Alleen op basis van de leeftijd kunt ge dat al uitsluiten hé [...] Dus als ik in de jaren tachtig-negentig consultaties deed en ik kreeg iemand te zien met een afwijking aan de vagina dan waren die te jong om ooit met DES in verband te zijn gebracht.”³¹ Dit is echter een grondige misrekening. Het merendeel van de vrouwen die werden blootgesteld aan DES zochten wel degelijk voor het eerst een gynaecoloog op in de jaren 1980 of 1990. Ook dokter A. leek zich niet bewust van het feit dat de gynaecologische problemen van DES-dochners net gedurende zijn carrière de kop opstaken. Zo vertelt hij: “Na de jaren 1990 was dat geen topic meer hé. Er waren andere belangrijker zaken. DES was niet meer actueel. Het was alleen nog een kwestie van goed opvolgen van degenen waarvan je wist dat ze het hadden.”³²

De getuigenissen van dokter A. en dokter D. tonen aan dat DES – althans door sommige gynaecologen – werd beschouwd als een probleem dat verleden tijd was. En dat was niet de enige misvatting die leefde. Veel gynaecologen waren er ook van overtuigd dat DES vooral een Nederlands probleem was.³³ Hoewel er vermoedelijk inderdaad meer Nederlandse DES-slachtoffers zijn (naar schatting minstens tweehonderdduizend tegenover zestig à honderdduizend in België), gaat de idee dat DES frequenter in Nederland werd voorgeschreven waarschijnlijk gepaard met de onderschatting van het DES-probleem in België.³⁴

Daarnaast speelt ook de onopvallendheid van de klachten een rol in het onder de radar blijven van DES. In tegenstelling

tot bij Softenon waren de problemen die DES veroorzaakte veel subtieler. Terwijl veel ‘Softenonkinderen’ geboren werden met onvolgroeide ledematen, kampten DES-dochners daarentegen met afwijkingen aan de baarmoederhals, die meestal ook door andere factoren dan blootstelling aan DES konden worden verklaard. De aard van de afwijkingen zorgde ervoor dat de gevolgen van DES verborgen bleven voor de buitenwereld. Het middel wordt om die reden vaak het “onzichtbare Softenon” genoemd.³⁵

Een ander symptoom, dat mee kan verklaren waarom DES weinig aandacht genoot in medische kringen, zijn de fertiliteitsproblemen. Omdat de meeste DES-dochners moeilijkheden ervaarden om zwanger te worden, concentreerden veel gynaecologen zich volledig op hun zwangerschapstraject. Ze besteedden dus weinig aandacht aan DES als potentiële oorzaak van fertiliteitsproblemen. Zo antwoordt dokter A. op de vraag waarom hij niet naar DES vroeg tijdens een consultatie: “De nadruk lag bij ons op hoe je tot een zwangerschap komt.”³⁶ Tegelijkertijd wekt deze ingesteldheid frustraties op bij DES-dochners. Zo stelt Anita: “Ze zijn enkel bezig met het zwanger worden. Ze willen dat ge aan een kind geraakt, maar daar stopt het dan. [...] Ik heb nooit iemand gehad die inging op de DES problematiek an sich. Het doet er dan op dat moment niet toe. De focus ligt enkel op het zwanger worden, zwanger blijven. [...] En dat vind ik altijd heel bizar in dat verhaal. Terwijl DES veel verder gaat dan dat.”³⁷ Bovendien gaven sommige artsen aan dat ze, indien ze afwijkingen vaststelden, zelden of nooit aan hun patiëntes vroegen of ze wisten wat hun moeder tijdens de zwangerschap had inge-

Vormafwijkingen aan de geslachtsorganen die vaak voorkomen bij DES-dochters. Bron: De foto werd genomen door fotografe Elisabeth Broekaert voor de 'DES-krant "Wonderbaby?"'.

nomen. Op de vraag of hij soms peilde naar het medicatiegebruik van moeders, antwoordt dokter A.: “Als die dochter mij kwam zeggen: “mijn moeder heeft ooit dingen genomen”, dan werd er wel naar gekeken, maar dat was zelden [...] Dat was geen vraag die ik systematisch stelde.”³⁸

De moeilijkheid om DES-afwijkingen te herkennen en het mogelijke gebrek aan ondervraging doen vermoeden dat sommige artsen DES-dochters onder hun patiëntes hadden zonder het zelf te beseffen. Ook de verhalen van DES-dochters wijzen in deze richting. Hun getuigenissen suggereren namelijk dat gynaecologen er niet in slaagden om DES-gerelateerde klachten in verband te brengen met het hormoon. Daardoor tasten sommige DES-dochters jarenlang in het duister en kregen ze niet de gepaste medische begeleiding.

Ann ontdekte bijvoorbeeld in 2016 dat ze een DES-dochter is. Ze ervaart al heel haar leven typische DES-problemen. Zo worstelt Ann sinds haar jeugd met een zwakke gezondheid, beviel ze van een premature dochter en ging ze op 31-jarige leeftijd in de menopauze. Toch werd de link met DES nooit gelegd: “Die gynaecoloog die kon wel zeggen: “ge zit in de menopauze en uw baarmoeder is heel klein”, maar meer kon die ook niet vaststellen. [...] En ja als ze van die vroege menopauze geen punt maken dan stopt het daar voor mij.”³⁹ Hetzelfde gold voor Marleen. Ook haar problemen werden aanvankelijk niet teruggeleid tot DES. Marleen ontdekte dan ook pas enkele jaren geleden, vlak nadat ze er eigenhandig achter kwam dat ze een DES-dochter was, dat ze geen baarmoeder heeft. Eerder werd haar verteld dat haar baarmoeder onderontwikkeld was.⁴⁰ In tegenstelling tot Ann en Marleen wist Frieda al op jonge leeftijd dat ze een DES-dochter is. Ze bracht het probleem zelf ter sprake tijdens een gynaecologische consultatie. Maar tot Frieda's verbazing kende de gynaecoloog het probleem niet. Ook in de jaren nadien bracht Frieda DES meermaals ter sprake bij verschillende gynaecologen tijdens haar IVF-traject. Pas na jaren tevergeefs zwanger proberen te worden en twee buitenbaarmoederlijke zwangerschappen, stelde een gynaecoloog vast dat Frieda niet in staat was om een zwangerschap te voldragen omwille van haar misvormde baarmoeder.⁴¹

DES lijkt zo ook een voorbeeld te zijn van de geringe geloofwaardigheid die aan vrouwen werd – en wordt – toegekend in medische interacties. Zo benadrukt sociologe Joanna Kempner in haar werk over migraine dat de medische klach-

ten van vrouwen doorgaans minder serieus worden genomen dan die van mannen.⁴² Bovendien heeft onderzoek aangetoond dat de medische wereld vaak bereid is om lacunes in wetenschappelijk onderzoek te aanvaarden als het gaat over vrouwelijke aandoeningen. In dit verband stelt Nicky Hudson in haar artikel over endometriose dat het gebrek aan kennis over de aandoening het gevolg is van “undone science” of “wilful ignorance”. Daarmee bedoelt ze dat het tekort aan kennis te wijten is aan het feit dat de medische wereld vrouwen met endometriose te lang heeft genegeerd.⁴³ De geschiedenis van DES past binnen deze meer algemene ‘gegenderde’ dynamieken binnen de geneeskunde.

En nu?

Het DES-probleem leidde ook de afgelopen jaren nog tot frustraties bij veel DES-dochters. In hun beleving is de kennis van artsen er sinds de jaren 1980 en 1990 nauwelijks op vooruit gegaan. Zo vertelde Ann: “Als ik DES ter sprake breng, zoals onlangs bij mijn mammografie, dan krijg ik altijd te horen: “Ja maar dat is al lang geleden. Wij hebben dat wel nog in ons studiemateriaal gezien, maar het is toch al lang geleden.”⁴⁴ Bovendien heeft de onwetendheid niet alleen een impact op DES-dochters, maar is ze ook bijzonder problematisch voor de derde generatie, de zogenaamde DES-kleinkinderen. Hoewel ze andere medische letsels ervaren, is het probleem van de derde generatie minstens even omvangrijk en misschien wel nog acuter. Maar ook hier botsen DES-dochters meestal op een gebrek aan kennis. Zo vertelde Elke: “Op een bepaald moment heeft mijn gynaecoloog mij ook gezegd van: “Ik denk dat we erdoor zijn”. In de zin van: ik denk dat we door het DES-probleem heen zijn. Dat heeft de gynaecoloog letterlijk tegen mij gezegd terwijl ze eigenlijk ook moeten openstaan voor de mogelijkheid van die DES-kleinkinderen.”⁴⁵

Het kennistekort over de gevolgen van DES voor de derde generatie komt ook duidelijk tot uiting in het verhaal van Katrien. Zij informeerde zich bij haar gynaecologe over de mogelijke gevolgen van DES voor haar dochter. Om te beginnen had de gynaecologe nog nooit van DES gehoord, maar beloofde ze Katrien om onderzoekswerk te verrichten. Bij de volgende consultatie herhaalde Katrien haar vraag waarop de gynaecologe antwoordde dat haar dochter de gevolgen van DES allicht niet meer zou voelen, want dat: “als ze gezond ter wereld was gekomen, het afgerond zou moeten zijn.”⁴⁶ De gynaecologe concludeerde dus dat de vlotte zwangerschap van Katrien betekende dat haar dochter geen problemen zou ondervinden. Ze was ervan overtuigd dat de derde generatie enkel onrechtstreeks getroffen kon worden door DES, bijvoorbeeld als gevolg van een vroeggeboorte. Maar deze stelling staat haaks op onderzoek dat aantoonde dat DES, net zoals de meeste andere synthetische hormonen, het genetisch materiaal aantast en dus van generatie op generatie kan worden doorgegeven.⁴⁷ Dit beseft ontbreekt grotendeels in medische kringen.

Dat komt onder meer door de beperkte aandacht voor DES in de opleiding geneeskunde en de manier waarop de geneeskunde anno 2022 wordt beoefend.⁴⁸ Door het principe van *evidence based medicine* (EBM), dat opkwam in de jaren 1990 en pleit voor de standaardisatie van geneeskundige praktijken, raakt medische kennis die niet voldoende statistisch onder-

bouwd is, maar leunt op de praktijkervaringen van artsen, veel moeilijker gepubliceerd. Omdat kennis over DES vooral gebaseerd is op klinische ervaring en het bewijsmateriaal dus niet “krachtig” genoeg is, kan de kennis die artsen in de praktijk opdoen, niet worden verspreid.⁴⁹

Conclusie

Interviews met gynaecologen en DES-slachtoffers wijzen op verschillende redenen waarom een grote groep DES-slachtoffers onder de radar blijft. DES-dochters waren – en zijn – in grote mate afhankelijk van toeval voor een juiste diagnose. Ouders zijn cruciale schakels in het kennisproces. Maar de schuldgevoelens van sommige DES-moeders, zeker in huishoudens waar een sterk taboe rustte op infertiliteit, werkte stilzwijgen in de hand. Daarnaast bleek dat ook gynaecologen hun rol als informatieverstrekkers niet systematisch opnamen. Zo leken artsen – hoewel ze sinds het begin van de jaren 1970 geïnformeerd waren over de schadelijkheid van DES – het probleem te onderschatten. Deze onderschatting was het gevolg van de overtuiging dat het DES-probleem vanaf het einde van de jaren 1980 “verleden tijd” was. Maar deze opvatting alleen kon het kennistekort niet verklaren. Andere redenen waren de onzichtbaarheid van het DES-probleem in combinatie met de moeilijkheid om afwijkingen aan de vagina of baarmoeder te linken met het hormoon, de exclusieve focus op fertiliteitsproblemen en het gebrek aan ondervraging. Op die manier ontstond er een algemeen gebrek aan belangstelling voor het DES-probleem in medische kringen in België. DES-(klein)dochters zijn daarvoor niet alleen het slachtoffer van een schadelijk hormoon, maar ook van de onwetendheid die als een schaduw over de geschiedenis van DES hangt.

- 1 S. Bell, *DES daughters: embodied knowledge and the transformation of women's health Politics* (Philadelphia 2009) 15.
- 2 G. Pluymers, *DES-krant* (Mechelen 2019) 2-3.
- 3 Bell, *DES daughters*, 17-18.
- 4 R.N. Hoover e.a., 'Adverse Health Outcomes in Women Exposed in Utero to Diethylstilbestrol', *The New England Journal of Medicine* 365: 14 (2011) 1304-1314, aldaar 1304.
- 5 Pluymers, *DES-krant*, 2-3.
- 6 R.R. Newbold, E. Padilla-Banks en W.N. Jefferson, 'Adverse Effects of the Model Environmental Estrogen Diethylstilbestrol Are Transmitted to Subsequent Generations', *Endocrinology* 147: 6 (2006) 11-17, aldaar 11-15.
- 7 N. Oudshoorn, *Beyond the Natural Body: an archeology of sex hormones* (Londen en New York 1994).
- 8 E. Siegel Watkins, *The Estrogen Elixir: A History of Hormone Replacement Therapy in America* (Baltimore 2007); F.B. McCrea en G.E. Markle, 'The Estrogen Replacement Controversy in the USA and UK: Different Answers to the Same Question?', *Social Studies of Science* 14: 1 (1984) 1-26; F. Bigman, 'Heather Munro Prescott, The Morning After: A History of Emergency Contraception in the United States', *Social History of Medicine: The Journal of the Society for the Social History of Medicine* 26: 1 (2013) 146-147.
- 9 Pluymers, *DES-krant*, 9.
- 10 Pluymers, *DES-krant*, 28.
- 11 Interview met Katrien, Zoom gesprek, 23 november 2020.
- 12 Zowel in het geval van Els als Katrien is het niet duidelijk om welke documentaires het precies gaat. Mogelijks hebben hun ouders een documentaire gezien op de Nederlandse televisie.
- 13 Interview met Els, Zoom gesprek, 22 april 2021.
- 14 S. Sofie, "Professor, Wat Kunt U Ons Vertellen?" - Wetenschapsprogramma's Tijdens de Pioniersjaren van de Vlaamse Televisie, 1953-ca. 1970', *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 125: 2 (2012) 216-243, aldaar 217-219.
- 15 S. Snelders en F.J. Meijman, *De mondige patiënt: Historische kijk op een mythe* (Amsterdam 2009) 13.
- 16 Interview met Marleen, Zoom gesprek, 26 november 2020.
- 17 Bell, *DES daughters*, 44-55.
- 18 Interview met Anita en Marleen, Zoom gesprek, 29 april 2021.
- 19 K. Wils en J. Gijbels, 'Medicine, health and gender', in *Medical Histories of Belgium. New Narratives on Health, Care and Citizenship in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Manchester 2021) 29-64.
- 20 Interview met Liesbeth, persoonlijk gesprek, 30 oktober 2020.
- 21 Interview met Inge, Zoom gesprek, 29 januari 2021.
- 22 Interview met Elke, persoonlijk gesprek, 28 oktober 2020.
- 23 L.M. Whiteford en L. Gonzalez, 'Stigma: The Hidden Burden of Infertility', *Social Science & Medicine* 40: 1 (1995) 27-36, aldaar 28-35.
- 24 A. Gotlib, "But You Would Be the Best Mother": Unwomen, Counterstories, and the Motherhood Mandate', *Journal of Bioethical Inquiry* 13:2 (2016) 327-347.
- 25 Bell, *DES daughters*, 73.
- 26 Interview met Yvonne, Zoom gesprek, 26 april 2021.
- 27 P. Lowe, *Reproductive Health and Maternal Sacrifice* (Londen 2016) 23-24.
- 28 Interview met Rosa, Zoom gesprek, 25 april 2021; Interview met Yvonne, Zoom gesprek, 26 april 2021.
- 29 Interview met Yvonne, Zoom gesprek, 26 april 2021.
- 30 'Inname van oestrogeen bij de moeder en vaginale adenocarcinoma's bij de dochter', *Tijdschrift voor geneeskunde*, 31 (1975) 1-1262, aldaar 490-491.
- 31 Interview met dokter D., Zoom gesprek, 15 maart 2021.
- 32 Interview met dokter A., Zoom gesprek, 16 maart 2021.
- 33 Interview met Paul Ide, Zoom gesprek, 5 mei 2021; Interview met dokter D., Zoom gesprek, 15 maart 2021; Interview met dokter A., Zoom gesprek, 16 maart 2021.
- 34 R.H.M. Verheijen, J. Verloop en T.J.M. Helmerhorst, 'DES-kundigheid blijft noodzakelijk', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 157: 52 (2013) 41-43.
- 35 Greet Pluymers, *DES-krant*, 3.
- 36 Interview met dokter A., Zoom gesprek, 16 maart 2021.
- 37 Interview met Anita, Zoom gesprek, 9 april 2021.
- 38 Interview met dokter A., Zoom gesprek, 16 maart 2021.
- 39 Interview met Ann en Saar, Zoom gesprek, 10 maart 2021.
- 40 Interview met Marleen, Zoom gesprek, 26 november 2020.
- 41 Interview met Frieda, Zoom gesprek, 10 december 2021.
- 42 J. Kempner, *Not Tonight: Migraine and the Politics of Gender and Health* (Chicago 2014).
- 43 N. Hudson, 'The Missed Disease? Endometriosis as an Example of "Undone Science"', *Reproductive Biomedicine & Society Online* 14 (2022) 20-27.
- 44 Interview met Ann en Saar, Zoom gesprek, 10 maart 2021.
- 45 Interview met Elke, Persoonlijk gesprek, 28 oktober 2020.
- 46 Interview met Katrien, Zoom gesprek, 23 november 2020.
- 47 Pluymers, *DES-krant*, 21-22.
- 48 Interview met Anita en Marleen, Zoom gesprek, 29 april 2021.
- 49 Interview met Jan Bosteels, Zoom gesprek, 5 mei 2021.

Ellen Van Laer

Ellen Van Laer (2000) studeerde vorig jaar af als historica binnen de onderzoeksgroep 'Cultuurgeschiedenis vanaf 1750' aan KU Leuven. Haar scriptie spitte zich toe op de mondelinge geschiedenis van informatie-circulatie over hiv en aids in Vlaanderen en Brussel.

Het informele informatiecircuit tijdens de aidsepiedemie in Vlaanderen en Brussel

Van bezorgde zussen tot waardevolle buddy's

“Lotgenoten...die hebben mij enorm geholpen.” Met die woorden duidde Johan C., één van de negentien historische getuigen in mijn onderzoek, op het belang van informele informatie-uitwisseling tijdens de aidsepiedemie naast officiële en medische communicatie zoals overheids campagnes en doktersconsultaties. Toch bleef het zowel in de getuigenis van Johan als in de andere historische getuigenissen niet alleen bij lotgenotencontact, maar bleek er sprake van een veel breder informeel informatiecircuit van familie en vrienden tot buddysystemen en andere initiatieven. Maar welke opties waren er nu concreet in Vlaanderen en Brussel, hoe werden die ervaren, welke informatie circuleerde er binnen die informele netwerken en was er ook sprake van circulatie van onwetendheid?

In 1981 doken in de Verenigde Staten de eerste berichten op over een mysterieuze ziekte, die een jaar later de naam aids (*acquired immune deficiency syndrome*) zou krijgen.² Veertig jaar later is de epidemie nog steeds aanwezig in onze huidige samenleving en vooral in de individuele levens van mensen die het hiv-virus in zich dragen. In de vier decennia tussen de uitbraak van de aidsepiedemie en vandaag is reeds heel wat historisch onderzoek gebeurd naar de maatschappelijke impact ervan. Historici zoals Sandro Cattacin en Christine Panchaud, Virginia Berridge en Annet Mooij wijdden al verschillende werken aan de thematiek. Cattacin en Panchaud focusten zich op de evolutie van hiv en aids van sociaal risico tot een ‘normale’ ziekte in West-Europa. Bij Berridge stond dan weer specifiek het beleid in het Verenigd Koninkrijk tussen 1981 en 1994 centraal. Het werk van Mooij

heeft een vergelijkbare insteek, alleen legde zij zich toe op Nederland tussen 1982 en 2004. Zelfs mensen buiten het vakgebied waagden zich reeds aan geschiedschrijving over het thema. Zo wijdde de Amerikaanse onderzoeksjournalist Randy Shilts zijn boek *And the Band Played on* aan de vroegste dagen van de epidemie van 1977 tot 1985, de periode voor aids internationale aandacht kreeg.³

De thematiek rond het hiv-virus in het verleden is dus zeker niet onbeschreven in de internationale historiografie. Toch blijft er sprake van een conventionele *top-down* strekking binnen het onderzoek gebaseerd op archiefmateriaal in de vorm van brochures, persmateriaal, overheidsdocumenten en nieuwsbrieven van organisaties. Ook in de literatuur over België of Vlaanderen, die veel beperkter is dan die voor Nederland of andere Westerse landen, is er sprake van diezelfde focus. Zo focust het historisch-sociologische werk van Hans Neefs – door het ontbreken van een groot overzichtswerk en van de belangrijkste werken voor het gebied – op de aidspreventie in België tussen 1982 en 2000. Hij behandelt daarbij zowel de constructie van aids als een nieuw volksgezondheidsprobleem, als de evolutie van de aidspreventie tijdens de jaren 1980 en 1990 in Vlaanderen.⁴

Zowel in de brede historiografie als die toegespitst op België ontbreekt er dus een bottom-up insteek om naar het verleden van de epidemie te kijken. De stemmen van de mensen die de epidemie vanaf de eerste rij hebben meegemaakt, zoals patiënten en hun naasten, activisten en medisch personeel, maken vaak geen deel uit van hun eigen geschiedenis. Die lacune binnen de historiografie stond in mijn onderzoek centraal. Is een historiografie enkel en alleen op basis van archiefmateriaal wel representatief voor de gehele geschiedenis van de epidemie? Dat is een vraag die Manon Parry ook al bezig hield en die zij uiteindelijk beantwoordde met een oproep tot meer mondelinge geschiedschrijving; een oproep die ik beantwoordde.⁵ Concreet ging ik in gesprek met negentien getuigen uit Vlaanderen en Brussel die door hun diagnose, een diagnose in de dichte omgeving, of door hun werkgerelateerde achtergrond als ervaringsdeskundigen of specialisten gepercipieerd kunnen worden. In die interviews polste ik naar hun persoonlijke ervaringen met informatieverwerking over hiv en aids vanaf de jaren 1980 tot nu.

Die interviews met getuigen boden niet alleen een interessante inkijk in de beleving van bekendere vormen van informatiecirculatie over hiv en aids, zoals overheidscampagnes en medische consultaties, maar brachten ook vormen van informatieverspreiding aan het licht die tot nu toe minder vertegenwoordigd waren in de historische literatuur.⁶ Die vormen worden in dit artikel onder de noemer van het informele informatiecircuit geplaatst. Want welke opties van informatieverwerking waren er nu concreet in Vlaanderen en Brussel naast officiële en medische circuits? Hoe werden die opties ervaren? Welke informatie circuleerde daarbinnen en was er ook sprake van circulatie van onwetendheid? Net zoals enkele werken uit de Amerikaanse historiografie met een bottom-up insteek zoals dat van Brier en Shilts en enkele populaire initiatieven uit de Lage Landen, ging ik op zoek naar antwoorden op zulke vragen. Deze antwoorden laten al decennia lang op zich wachten door een eenzijdige focus op

archiefmateriaal waarin de informele beleving vaak groten-deels afwezig is.⁷

De waaier aan informele opties

Toen ik de negentien getuigen vroeg naar hun ervaringen met informatieverwerking tijdens de aidsepidemie in Vlaanderen en Brussel, bleek al snel dat hun ervaringen niet beperkt bleven tot informatiecirculatie binnen het officiële of medische circuit. Zo spraken verschillende getuigen over lotgenotencontact, maar ook over informatie-uitwisseling binnen de familie of vriendengroep. Deze verschillende vormen die niet onder het officiële of medische circuit geassocieerd konden worden, bundelde ik onder het concept van het informele informatiecircuit. Dat concept is gebaseerd op de term *social networks* uit de studie van Edythe S. Hough: “The term social networks refers to the structural characteristics of an individual’s informal support network as opposed to a formal network of paid support providers.”⁸

Binnen dat brede netwerk kunnen op basis van de historische getuigenissen drie subnetwerken gedestilleerd worden, namelijk dat van de naaste omgeving, dat tussen lotgenoten en dat van informele initiatieven die door hiv-organisaties of breder activisme georganiseerd werden. Het informele subnetwerk van de naaste omgeving was er een waar zo goed als iedere seropositieve persoon mee geconfronteerd werd. Dat netwerk van vrienden, familie en eventuele partners bestond immers al voor de diagnose. In tegenstelling tot de andere twee informele netwerken was dit een netwerk dat niet tot stand kwam door en na de diagnose, maar een netwerk waar seropositieve individuen actief een keuze moesten maken tussen wie ze zouden toelaten tot hun informatienetwerk over de hiv- en aidsthematiek. Bij de andere twee informele netwerken konden seropositieve personen namelijk zelf kiezen wie ze betrokken, waardoor het actief verzwijgen niet echt van toepassing was. De informatiecirculatie was dus voornamelijk afhankelijk van wie deel uitmaakte van het netwerk; een keuze van de seropositieve persoon zelf. Welke invulling het informele netwerk precies kreeg, was een persoonlijke zaak.

Een tweede informeel subnetwerk dat de getuigen onderscheidde was de omgang met andere seropositieve individuen. Dit netwerk was vaak minder vanzelfsprekend dan dat van de naaste omgeving: dit netwerk van lotgenoten moest immers nog worden opgebouwd na de diagnose. Dat contact kon zowel organisch als op een meer georganiseerde wijze tot stand komen. Zo getuigde Patrick bijvoorbeeld over een lotgenotencontact die hij bij elk bezoek in het Tropisch Instituut in Antwerpen tegenkwam en met wie hij aan de praat raakte. Dat contact groeide voornamelijk organisch, toevallig en op eigen initiatief.⁹ Lotgenotencontacten hoefden niet fysiek tot stand te komen maar konden ook via internet ontstaan.¹⁰

Een derde en laatste informeel subnetwerk was het netwerk dat door vrijwilligers en activisten mogelijk werd gemaakt. Hoewel informele initiatieven van organisaties als een contradictio in terminis kan lijken, categoriseer ik deze toch als informeel netwerk omdat de getuigen dat zelf ook deden. Vaak werden ervaringen met zulke initiatieven

in een adem genoemd met buddywerking en dergelijke. Naast de meer georganiseerde vorm van lotgenotencontact in de vorm van buddysystemen, haalden getuigen andere initiatieven aan zoals praatcafés en de komst van seropositieve rolmodellen in de media. Anders dan bij netwerken met naasten en het ongeorganiseerde lotgenotencontact was dit circuit niet vanaf het begin van de epidemie aanwezig. Zo getuigde Patrick dat de op hiv en aids toegespitste organisaties in het begin van de jaren 1980, ten tijde van zijn eigen diagnose dus, nog niet bestonden: “Ik had geen organisaties waar ik bij kon aankloppen waar ze mij konden doorverwijzen hè.”¹¹ Die informele projecten om informatie op een laagdrempelige manier bij verschillende doelgroepen te brengen, kwamen er pas tijdens de tweede helft van de jaren 1980. Zo ontstond bijvoorbeeld de Aidstelefoon op 2 december 1985 en werd de basis van het Aidsteam en The Foundation begin 1987 gelegd. Die instanties zorgden voor zaken zoals een informatietelefoonlijn, een aidsbus en het buddysysteem.¹²

In de internationale historiografie en de literatuur over Vlaanderen waren tot nu toe voornamelijk de aidsorganisaties of het activisme, het derde subnetwerk dus, onderwerp van onderzoek, maar dit vooral door hun gedeeltelijke overlap met beleid. In deze studies worden zulke initiatieven voornamelijk vanuit een cijfermatig en beleidsmatig perspectief besproken in plaats vanuit de ervaringen van mensen.¹³ Een van de uitzonderingen binnen de internationale literatuur is Jennifer Power, die het homoseksuele activisme in relatie tot hiv en aids in Australië met zo'n bottom-up insteek onderzocht.¹⁴ In sociologische studies over het heden is er wél aandacht voor het netwerk van de naasten en lotgenoten. Daarin wordt zelfs een enorme waarde aan die netwerken toegeschreven.¹⁵ Maar hoe werden die netwerken in het verleden ervaren?

Theoretisch aanbod versus ervaringen in de praktijk

De aanwezigheid van de hierboven beschreven netwerken kreeg niet bij elke seropositieve persoon dezelfde invulling. Uit de historische getuigenissen blijkt immers een grote verscheidenheid aan ervaringen. Persoonlijke voorkeur, achtergrondkennis van de betrokken partijen, persoonlijkheden, aanwezigheid van taboes en dergelijke speelden hierbij een grote rol. Zo waren er omgevingen waar anderen niet op de hoogte waren van de diagnose van de seropositieve persoon. Uiteraard circuleerde er dan nauwelijks informatie binnen dat netwerk, waardoor de impact op de kennis bij zowel de seropositieve persoon als de omgeving zelf zo goed als nihil was. Vaak werd de omgeving ook niet als een homogeen concept beschouwd, maar werd de diagnose tegen bepaalde specifieke individuen verteld en tegen anderen niet. Zo werd de diagnose vaak voor ouders verzwegen. Klaas getuigde bijvoorbeeld: “Moest ik tegen mijn ouders zeggen dat ik hiv positief ben, dan denk ik dat het voor hen nog altijd zeer moeilijk zal zijn om te bevatten.”¹⁶ Uit zijn woorden blijkt dat hij zich ook baseert op eerdere ervaringen om te bepalen wie hij in zijn netwerk toeliet. Volgens Marie Laga konden aanverwante taboes zoals die rond homoseksualiteit ook een rol spelen: “Ja, dat was ook nog de tijd dat... veel mensen hadden

het niet eens verteld aan hun omgeving, dat ze homo waren, laat staan wat ze durven te zeggen dat ze hiv positief waren. Dus als je die serie gezien hebt, *It's a sin*, heb je dat gezien? Ja ja, awel dat, dat is de perfecte weergave hoe dat ook hier in Antwerpen, in al die steden eraan toeging.”¹⁷ In *It's a sin*, een Britse dramareeks uit 2021 over het leven van drie jonge homoseksuele mannen tijdens de aids crisis in de jaren tachtig, was er aandacht voor die moeilijkheid van het meedelen van zowel de seksuele oriëntatie als de hiv-diagnose. Die beelden uit het actuele publiekshistorische product hebben sporen achter gelaten vanuit het heden op hoe Marie Laga, maar ook anderen, de geschiedenis van de epidemie betekenis geven en reconstrueren.

Er waren ook positieve ervaringen op het vlak van informatiecirculatie onder naasten. Die ervaringen getuigden dan vaak over nuttige en correcte informatiecirculatie van het seropositieve individu richting ‘de andere’, maar dat hoefde niet noodzakelijk altijd zo te zijn. Zo getuigden seropositieve personen en hun naaste omgeving ook over voorvallen waarbij de omgeving als informant optrad. Zo getuigde Mieke over een moment voor de diagnose. Toen Miekies broer uit huis vertrok en bij een man introk zei hun moeder tegen hem: “Als ge dit gaat doen, dan wil ik dat gij u eerst laat testen.”¹⁸ Volgens Mieke was zij dus wel op de hoogte van het bestaan van de aandoening en de mogelijkheid tot testen. Informatie zat soms in zulke kleine zaken verscholen. Patrick getuigde ook over zo'n moment van informatieverbreiding binnen zijn gezin voor zijn diagnose: “Een van mijn zussen toen zei van ‘Ah Patrick, let toch maar een beetje op want er is een nieuwe ziekte in Amerika’ en ik heb dat toen erg weggelachen want ‘Ahja, ik ben daar nog niet geweest en het zal zo'n vaart wel niet lopen’.”¹⁹ Ook Peter herinnerde zich dat zijn moeder al vermoedens bleek te hebben van zijn diagnose voor hij die kreeg. Dat vertelde ze hem achteraf.²⁰ Dit fenomeen trad ook onder vrienden of binnen de werksfeer op. Seropositieve personen zoals Monique getuigden bijvoorbeeld over verhalen die de ronde deden over mensen die aids hadden opgelopen.²¹ Door die roddels verkregen mensen niet per se juiste informatie maar het bracht de ziekte wel onder de aandacht.

Ook de ervaring met lotgenotencontact kon sterk verschillen door persoonlijke voorkeuren, geografische achtergrond of het moment waarop deze plaatsvonden. Zo getuigde Monique over een praatgroep voor mensen uit Sub-Sahara-Afrika in het Tropisch Instituut in Antwerpen.²² In het Universitair Ziekenhuis Gent nam Marie dan weer deel aan een gelijkaardig initiatief gericht op vrouwen.²³ Ook het aanbod zelf werd door elk individu anders ervaren. Zo waren sommige getuigen grote fan van bepaalde initiatieven en andere weer niet. Dit werd verklaard vanuit persoonlijke voorkeur voor het kleinschalig of groots beleven van de diagnose, maar ook op basis van het gevoel uit te maken van een community of niet. Het was dus belangrijk om als seropositieve persoon zich ergens thuis te voelen; ofwel binnen een community die zich identificeerde op basis van hun besmetting ofwel op een specifiekere basis zoals seksuele oriëntatie of etnische achtergrond binnen de gemeenschap van seropositieve personen.

Dat was niet alleen voor lotgenotencontacten het geval, maar ook voor andere informele initiatieven vanuit organi-

everybody needs some buddy sometimes

Buddy Day

Benefiet ten voordele van de uitbouw van een buddy-systeem voor AIDS-patiënten

24 APRIL '88
AANVANG 15 U
PARADOX Waalse
Kaai Antwerpen

Zang en dans, klassieke muziek en rap.
Voordracht en performance.
Zalige janetterie en pikanterie...

Matinee en avondvoorstelling!
Diner voorzie!
Inkom 200 F.

Verantwoordelijke uitgever: L. Van Den Kerkhof, Lange Van Ruisbroekstr. 44 ANTWERPEN

FVNS F'ANS SAYS USE A CONDOM

Kammenstraat 80a	ANTWERPEN	Tel.03-232.31.72
Oudburg 29	GENT	Tel.091-24.24.45
Wijngaardstraat 46	KORTRIJK	Tel.066-20.13.59

Een affiche van de Buddy Day-benefiet (1988)

Bron: '1981-2006: 25 jaar strijd tegen aids in Vlaanderen', Fonds Suzan Daniel

aties. Zo getuigde Erik dat gemeenschapsgevoel nergens gevonden te hebben: "Ik heb me daar absoluut niet thuis gevoeld."²⁴ Hij linkte dat zelf aan de homoseksuele achtergrond van de meeste van die organisaties, maar ook aan zijn eigen voorkeur om zijn diagnose zo individueel mogelijk op te nemen. Die prominente homoseksuele achtergrond bleek ook reeds uit de historiografie.²⁵ Toch ging dat nog verder volgens de getuigen. Zo waren de meeste voorbeeldfiguren of referentiemateriaal uit de populaire cultuur ook gelinkt aan een homoseksueel kader. Zo getuigden verschillende seropositieve individuen over films zoals *Philadelphia*, maar ook over zaken zoals de diagnose van Freddie Mercury. Het feit dat hij daags voor zijn overlijden in 1991 publiek bekend maakte dat hij aids had, bleek een belangrijk moment te zijn geweest voor verschillende getuigen. Voor sommigen was dat het eerste echte contact met de thematiek, voor anderen was het juist een teleurstelling dat een bekend figuur niet eerder had durven uitkomen voor zijn diagnose. De aandacht die het dertigjarig overlijden van het rockicoon dit jaar kreeg, duidt erop dat deze gebeurtenis niet alleen in het collectieve geheugen van seropositieve personen zit, maar ook een belangrijk moment is in de collectieve herinnering van de aidsepidemie. Andere figuren die werden aangehaald waren Rock Hudson, maar ook Patrick Reyntiens in België.

Poster van het buddysysteem

Bron: Collectie Fonds Suzan Daniel

Kennis en positieve emoties gaan hand in hand

Inhoudelijk duiden de getuigen op het belang van positieve emoties die aan correcte informatie verbonden waren binnen dit informele netwerk. Het ging volgens hen, zoals vaak bij het medische of officiële netwerk het geval was, niet per se om de pure feiten, maar vooral om de impact van de communicatie en de emoties die daarbij kwamen kijken. De getuigen haalden voornamelijk voorbeelden aan uit het netwerk van de lotgenoten. Seropositieve personen konden behalve informatie vooral ook steun en erkenning uit dit netwerk putten. Voor vele getuigen voelde het aan alsof er een familie tot stand kwam, dat er een community ontstond. Zo getuigde Monique: "Als iemand positief is, is dat altijd als een grote familie met andere positieve mensen en ik heb vele vrienden, echte vrienden, omdat zij positief zijn."²⁶ Voor Johan ging het zelfs zo ver dat het lotgenotencontact zijn leven redde: "Uhm, maar ik ben dan blijven leven. Uhm feitelijk ja, doordat ik lotgenoten heb opgezocht."²⁷ Het psychologische aspect primeerde dus binnen die ervaringen. Naast erkenning en steun werd ook de correcte informatie die binnen informele netwerken circuleerde als belangrijk omschreven. Informatie die seropositieve personen al voor handen hadden, kon door herhaaldelijke circulatie omgezet worden in kennis die echt geloofd werd. De feiten an sich waren immers niet altijd voldoende om ze ook daadwerkelijk te geloven. Sommige getui-

gen bleken bijvoorbeeld de extra aanmoediging of dat extra gesprek met een familielid, lotgenoot of dergelijke nodig te hebben om die stap van informatie naar kennis en geloof in die kennis om te zetten.

Wat met onwetendheid?

Naast positieve ervaringen met correcte informatie, vertelden de getuigen ook over negatieve ervaringen met onwetendheid. De getuigenissen over onwetendheid binnen dit netwerk focusten zich voornamelijk op twee vormen. Zo hadden seropositieve personen het over afwezigheid van kennis, een vorm van onwetendheid die voornamelijk toegeschreven werd aan de periode voor de confrontatie. Mieke, die haar broer verloor aan aids, getuigde over die vorm van onwetendheid: "Ik had er niet eerder van gehoord, pas toen Johan ziek werd."²⁸ Mieke kreeg dus pas weet van het virus na de diagnose van haar broer. Die vorm van onwetendheid bij naasten werd ook concreet ervaren door personen met hiv. Zo getuigde Erich: "Jij denkt dat de mensen veel informatie hebben, maar op zo'n moment dat jij geconfronteerd wordt met het virus dan merk jij, niemand weet... Ja, ze kennen de naam, maar ze kennen de rest niet, nee. En dat is heel moeilijk voor mij."²⁹ De onwetendheid van sommigen had dus effect op de ervaringen van anderen binnen dit netwerk. Het kon de dialoog over de thematiek beperken. Dat blijkt ook uit de getuigenis van Johan die zijn kinderen nog altijd niks verteld heeft over zijn diagnose: "En mijn kinderen weten het tot vandaag niet. Ondertussen zijn de kinderen bijna dertig jaar. [...] Ja d'r is veel te weinig kennis bij mensen die het niet hebben."³⁰ Die vorm van onwetendheid binnen dit circuit werd door de getuigen ook sterk verbonden aan de evolutie van het officiële informatielandschap. Zo werd er ingegaan op de onwetendheid uit de beginperiode van de jaren 1980 als gevolg van taboes en afwezigheid van informatie. Ook de paniekboodschap die overheids campagnes uitstraalden, werd als onwetendheid ervaren binnen het informele circuit. De vernieuwde stilte van overheidswege na de komst van medicatie zorgde voor een nieuwe vorm van onwetendheid die ook weerklank vond in het informele circuit. Op Wereld Aids Dag 2021 kaartte Christophe Ramont die onwetendheid gelinkt aan oude taboes en de vernieuwde stilte nog aan.³¹

Een andere vorm van onwetendheid die binnen dit circuit werd ervaren, was onwetendheid in de vorm van ongeloof ten opzichte van de feiten. Zo getuigde Monique: "De mensen zijn altijd bang hè, wanneer het over seropositiviteit gaat. De familie is bang, om te slapen met die personen, zich te wassen met die persoon of te drinken uit hetzelfde glas. De mensen willen niet komen eten bij seropositieven. En ik zeg van 'Nee nee, ik kan ook niet mijn familie besmetten. Ik kan koken en je kan dat niet krijgen via het eten of drinken.'" Angst, stigma en zelfstigma bleken daar volgens haar en andere getuigen vaak een grote rol in te spelen. Monique vervolgde: "Mensen krijgen informatie maar ze zijn toch bang." Dit gold voor zowel seropositieve personen als hun naaste omgeving en mensen daarbuiten. Zoals hierboven besproken, kon die vorm van onwetendheid binnen het informele circuit ook net door informele informatie-uitwisseling bestreden worden.

Conclusie

Uit de negentien getuigenissen blijkt dat informatieverwerking over hiv en aids in het verleden niet noodzakelijk via officiële of medische kanalen verliep. De overheid, de media of medische wereld hadden geen monopolie op de communicatie en informatie over hiv en aids zoals de historiografie tot nu toe soms deed uitschijnen; integendeel. Informele netwerken hadden volgens de getuigen een grote impact op de verwerving van informatie door zowel seropositieve personen zelf als door de andere deelnemende partijen binnen die netwerken.

Naast het opbrengen van het bestaan van het informele informatielandschap in het verleden, boden de getuigen ook een interessante inkijk in de precieze werking van de verschillende netwerken binnen dat landschap. Zo haalden de getuigen een heel scala aan opties aan. Die opties kwamen deels overeen met de meer georganiseerde vormen die Neefs en Matthys en Degezelle in hun werken reeds bespraken, maar vulden die ook aan met andere opties zoals familie, vrienden en lotgenotencontact zonder tussenkomst van organisaties. Uit de ervaringen met de verschillende informele netwerken bleek ook dat niet iedereen de verschillende invullingen van dat netwerk hetzelfde ervoer. Ieder individu vulde diens informele netwerk zelf in op basis van eigen voorkeur en achtergrond, het aanbod dat op die plaats en tijd voor handen was. Zo hielden sommige mensen hun informele kring heel klein, waar andere zelf contact zochten met lotgenoten of organisaties over de landsgrenzen heen.

Bovendien ging het binnen het informele netwerk volgens de getuigen niet altijd per se om de informatie an sich. Emoties maakten volgens de getuigen een essentieel onderdeel uit van het informatiecircuit. De getuigen gaven aan dat naast juiste informatie ook de hele emotionele en psychologische context rond die informatie-uitwisseling heel belangrijk was. De feiten op zichzelf waren niet altijd voldoende om ze ook daadwerkelijk te geloven. Sommige getuigen bleken bijvoorbeeld de extra aanmoediging of dat extra gesprek met een familielid, lotgenoot of dergelijke nodig te hebben om die stap van informatie naar kennis en geloof in die kennis te zetten. Zulke ervaringen met informatieverwerking die emotioneel beladen was, ook in de negatieve zin door discriminatie en stigma, werden door de getuigen levendig herinnerd en maken dus een belangrijk deel uit van hun narratief over het verleden. Sterk verbonden met die emoties is ook het aspect van onwetendheid. Naast de variant op basis van de totale afwezigheid van kennis linkten zij het concept van onwetendheid over hiv en aids in het verleden binnen het informele circuit ook vooral aan emoties. Emoties konden onwetendheid zowel versterken als *counteren*.

Uit dit alles blijkt dat er naast het collectieve verhaal van brochures en overheids campagnes, dat Hans Neefs bijvoorbeeld onderzocht voor België, ook individuele geschiedenissen van het virus bestaan. Naast de algemene cesuren in de geschiedenis van de epidemie, die reeds in de literatuur beschreven werden, zoals de transformatie van aids tot algemeen gezondheidsprobleem vanaf 1986 en de komst van medicatie aan het einde van de jaren 1990, onderscheidde de getuigen voornamelijk op basis van hun eigen individuele

ervaringen breukmomenten in hun verleden met de aan-
doening. Die persoonlijke breukmomenten kregen in hun
narratief over het verleden veel meer betekenis en aandacht,
ook op vlak van betekenisgeving aan informatiecirculatie. Zo
schreven de getuigen hun eigen geschiedenis in relatie tot
verschillende informatiekanalen. Dit gebeurde door het vin-
den van een eerste lotgenoot, het vertellen van de diagnose
tegen bepaalde naasten, contact met organisaties, door een
voorval van ervaren discriminatie, enzovoort.³² Peter Piot,
arts, professor en voormalig hoofd van UNAIDS, getuigde tij-
dens ons gesprek: “Het ging niet alleen over een virus, maar
ook over mensen.”³³ Dat is een boodschap die mijn onderzoek
wel lijkt uit te schreeuwen; niet alleen naar de samenleving
maar ook naar toekomstige onderzoekers. Een beter zicht op
die *bottom-up* aspecten van het verleden zijn immers niet
alleen wetenschappelijk relevant om het algemene beeld
op het verleden te vervolledigen en te nuanceren, maar is
ook maatschappelijk enorm relevant. Het verleden kan niet
alleen lessen bieden voor de omgang met hiv in het heden
en de toekomst, maar ook voor de omgang met andere epide-
mieën en ziektes zoals corona en de apenpokken.

- 1 [Johan C.], persoonlijk interview, 30 maart 2022. Sommige getuigen die aan dit onderzoek meewerkten, wensten dat uitsluitend anoniem te doen. Zij kregen een pseudoniem tussen vierkante haakjes.
- 2 ‘1981-2006: 25 jaar strijd tegen aids in Vlaanderen’. Geraadpleegd op 9 juli 2022: https://www.fondssuzandaniel.be/public_html/fsd/pdf/25jaarstrijdgeschiedenis.pdf; P. Borghs, *Holebipioniers: Een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen* (Antwerpen 2015); “HIV and AIDS Timeline”, National Prevention Information Network. Geraadpleegd op 29 april 2022: <https://npin.cdc.gov/pages/hiv-and-aids-timeline>
- 3 S. Cattacin en C. Panchaud, ‘Les politiques de lutte contre le VIH-sida en Europe de l’Ouest: du risque à la normalisation’, *Population* 54:2 (1999) 349-350; V. Berridge, *AIDS in the UK: The Making of Policy, 1981-1994* (Oxford 1996); A. Mooij, *Geen Paniek! Aids in Nederland 1982-2004* (Amsterdam 2004); R. Shilts, *And the Band Played on* (New York 2000).
- 4 H. Neefs, *Between Sin and Disease. A Historical-Sociological Study of the Prevention of Syphilis and AIDS in Belgium (1880-2000)* (Saarbrücken 2010).
- 5 M. Sian Parry, ‘Public Health Heritage and Policy: HIV and AIDS in Museums and Archives’, *História, Ciências, Saúde-Manguinhos* suppl. 1 (2020) 253-262; ‘Voices of the Epidemic (2018)’. M. Parry, PhD’. Geraadpleegd op 13 december 2021. <http://www.manonparry.com/films/voices-of-the-epidemic-2018/>.
- 6 [Erik Peeters], digitaal interview, 24 februari 2022; [Johan C.], persoonlijk interview, 30 maart 2022; [Klaas Van Opstal], digitaal interview, 27 oktober 2021; [Marie Van der Beek], digitaal interview, 21 maart 2022; [Mieke Verbraeken], persoonlijk interview, 16 maart 2022; [Peter Jansens], persoonlijk interview, 29 maart 2022; Caroline Van Pottelbergh, digitaal interview, 26 februari 2022; Christine Rouneau, persoonlijk interview, 14 maart 2022; Daniel Biernaux, digitaal interview, 5 maart 2022; Dirk Avonts, persoonlijk interview, 13 maart 2022; Erich Claes, persoonlijk interview, 24 maart 2022; Guido Totté, persoonlijk interview, 17 maart 2022; Jim Verstraete, digitaal interview, 30 november 2022; Luc Debaene, persoonlijk interview, 14 maart 2022; Marie Laga, digitaal interview, 22 maart 2022; Monique Kakonga, digitaal interview, 21 maart 2022; Patrick Reyntiens, persoonlijk interview, 4 november 2021; Peter Piot, digitaal interview, 29 maart 2022; Ria Koeck, digitaal interview, 16 november 2021.

- 7 J. Brier, “‘I’m Still Surviving’: Oral Histories of Women Living with HIV/AIDS in Chicago”, *The Oral History Review* 45:1 (2018) 68-83; Shilts, *And the Band Played on*, vii-xxiii; B. Reijnders, *Portretreeks en getuigenissen over de impact van 40 jaar hiv* (Antwerpen 2021) 8; E. Kokkelkoren, *De tijd daarna; 30 jaar hiv en aids in Nederland* (Utrecht 2012) 1.
- 8 E.S. Hough e.a., ‘Social network structure and social support in HIV-positive inner city mothers’, *The Journal of the Association of Nurses in AIDS Care: JANAC* 16:4 (2005) 14-24.
- 9 Patrick Reyntiens, persoonlijk interview, 4 november 2021.
- 10 [Johan C.], persoonlijk interview, 30 maart 2022.
- 11 Patrick Reyntiens, persoonlijk interview, 4 november 2021.
- 12 ‘1981-2006: 25 jaar strijd tegen aids in Vlaanderen’; ‘Sensoa Vlaams expertisecentrum voor seksuele gezondheid’. Geraadpleegd op 22 juli 2022, <https://www.sensoa.be/wie-is-sensoa>; Neefs, *Between Sin and Disease*, 291.
- 13 V. Berridge, *AIDS in the UK: The Making of Policy, 1981-1994* (Oxford 1996); Neefs, *Between Sin and Disease*, 284-286; K. Matthys en H. Degezelle, ‘Managing AIDS in Flanders (Belgium)’, in: P. Kenis en B. Marin (red.), *Managing AIDS. Organizational Responses in Six European Countries* (Wenen 1997) 171.
- 14 J. Power, *Movement, Knowledge, Emotion. Gay activism and HIV/AIDS in Australia*. (Canberra 2011) 83-110.
- 15 L. Bogart e.a., ‘HIV-Related Stigma Among People with HIV and Their Families: A Qualitative Analysis’, *Aids Behav.* 12:2 (2008) 244-254; C. Emlet, ‘An Examination of the Social Networks and Social Isolation in Older and Younger Adults Living with HIV/AIDS’, *Health & Social Work* 31:4 (1 2006) 299-308; J.M. Serovich en S. Reed, ‘Women’s HIV Disclosure to Family and Friends’, *AIDS Patient Care and STDs* 26:4 (2012) 241-49; G. Shelley, e.a., ‘Who Knows Your HIV Status II?: Information Propagation Within Social Networks of Seropositive People’, *Human Organization* 65:4 (2006) 430-44.
- 16 [Klaas Van Opstal], digitaal interview, 27 oktober 2021.
- 17 Marie Laga, digitaal interview, 22 maart 2022.
- 18 [Mieke Verbraeken], persoonlijk interview, 16 maart 2022.
- 19 Patrick Reyntiens, persoonlijk interview, 4 november 2021.
- 20 [Peter Jansens], persoonlijk interview, 29 maart 2022.
- 21 Monique Kakonga, digitaal interview, 21 maart 2022.
- 22 Monique Kakonga, digitaal interview, 21 maart 2022.
- 23 [Marie Van der Beek], digitaal interview, 21 maart 2022.
- 24 [Erik Peeters], digitaal interview, 24 februari 2022.
- 25 Neefs, *Between Sin and Disease*, 260-263; Matthys en Degezelle, ‘Managing AIDS in Flanders (Belgium)’, 171.
- 26 Monique Kakonga, digitaal interview, 21 maart 2022.
- 27 [Johan C.], persoonlijk interview, 30 maart 2022.
- 28 [Mieke Verbraeken], persoonlijk interview, 16 maart 2022.
- 29 Erich Claes, persoonlijk interview, 24 maart 2022.
- 30 [Johan C.], persoonlijk interview, 30 maart 2022.
- 31 “Christophe Ramont raakte besmet met hiv: ‘Ik wil aan de mensen zeggen: doe maar gewoon tegen ons’”. Geraadpleegd op 16 oktober 2022, <https://www.demorgen.be/nieuws/christophe-ramont-raakte-besmet-met-hiv-ik-wil-aan-de-mensen-zeggen-doe-maar-gewoon-tegen-ons-bec4bbc3/>
- 32 Neefs, *Between Sin and Disease*, 257-349.
- 33 Peter Piot, digitaal interview, 29 maart 2022.

Uit de kast en in de luiers?

Een geschiedenis van homoseksueel vaderschap in Vlaanderen

Robbe Himpe (1998) behaalde in 2021 een master in de Geschiedenis aan de KU Leuven. Zijn thesis, waarop dit artikel gebaseerd is, won vorig jaar de IHLIA-scriptieprijs. Momenteel volgt hij de masteropleiding Cultuurmanagement aan de Universiteit van Antwerpen.

Poster uitgegeven door het Roze Aktiefrent (RAF) in 1992

Bron: Fonds Suzan Daniel

“Ons ambt is dan ook van oordeel dat zo eiser het er niet voor over heeft, omwille van zijn kinderen zijn homofilie te verzaken, hem dan ook, in het belang van de kinderen, alle bezoekrecht dient geweigerd te worden.” Dit zijn de woorden van een Brugse rechter, die in 1981 een homoseksuele man het bezoekrecht over zijn kinderen ontzegde nadat hij, omwille van zijn seksualiteit, van zijn vrouw was gescheiden. Dit citaat illustreert hoe in deze periode over homoseksualiteit werd nagedacht: een perversie, die schadelijk (of besmettelijk) kon zijn voor kinderen. Toch werd België 25 jaar later één van de eerste landen ter wereld dat adoptie openstelde voor homomannen. Dit artikel gaat vanuit het perspectief van de Vlaamse halebibeweging en haar persbladen, dieper in op de oorzaken van deze opmerkelijke omwenteling.

Homovaderschap ontpopte zich in nog geen drie decennia tijd van een obscuur nicheprobleem naar het speerpunt van de Vlaamse halebibeweging. Dit artikel poogt die evolutie te verklaren. Hiervoor werden de tijdschriften en periodieken van verschillende activistische organisaties bestudeerd, lopende van 1980 tot 2006. Meer specifiek gaat het om de publicaties van de Federatie Werkgroep Homofilie (FWH), het

Roze Aktiefrent (RAF) en het Gespreks- en Onthaalcentrum (GOC). Het eerste en eveneens ook belangrijkste tijdschrift is dat van de FWH. Na verschillende naamsveranderingen bestaat de organisatie vandaag nog steeds, onder de naam çavaria. Doorheen de jaren – en namen – was de kern en functie van de organisatie steeds hetzelfde: een koepel vormen voor alle kleinere en regionale verenigingen, om zo effectiever politieke druk uit te oefenen. Het RAF was een kleinere, maar ook meer radicale organisatie met een uitgesproken links-socialistisch karakter. Terwijl de FWH zich door haar ambitie als koepelorgaan vaak diplomatischer moest opstellen, kon het RAF ongeremd haar opinies verkondigen. Het RAF is een interessante organisatie om in de context van homo-ouderschap te betrekken, omdat haar uitgesproken radicalisme gespiegeld kan worden aan de meer conformistische tendensen van de FWH. De derde periodiek die bestudeerd werd is dat van het GOC, een organisatie gevestigd in Antwerpen. Net als het RAF was het GOC het vaak oneens met het bestuur van de FWH. In 1982 distantiëerde het GOC zich van de FWH, omdat de koepelorganisatie te links en te actiegericht zou zijn. In de jaren 1990 nam de ambitie toe om uit te groeien tot een rivaliserend koepelorgaan, wat vaak tot disputen leidde tussen beide organisaties.

Aan de hand van een *close reading* van deze bronnen onderzoekt dit artikel welke ideeën leefden in de Vlaamse holebi-beweging ten opzichte van homoseksueel vaderschap en hoe deze evolueerden doorheen de decennia. Elk tijdschrift had een sterk politiek-journalistiek luik, maar daarnaast ook *fluff pieces*, cartoons, kortverhalen, advertenties en in de vroegere jaren ook pornografie. Dit onderzoek berust voornamelijk op het eerstgenoemde politieke-journalistieke luik. Dit artikel hanteert de term “holebi”, om een bredere groepering van homoseksuele mannen én vrouwen, evenals biseksuelen van beide seksen, aan te duiden. De term geraakte weliswaar pas in de jaren 1990 ingeburgerd en dan enkel in Vlaanderen. Het begrip krijgt tegenwoordig kritiek, omdat het minder inclusief is dan andere termen zoals LHBT of queer. Aangezien de bronnen echter steeds en enkel over “holebi’s” spreken, wordt dezelfde terminologie gehanteerd. Veel informatie werd gehaald uit de werken van Paul Borghs. Niet alleen schreef hij enkele belangrijke historiografische werken over de Vlaamse holebibeweging, hij was tijdens de onderzochte periode ook lid van de FWH-redactie waardoor hij ook in het bronnencorpus terugkeert.

De focus van dit artikel ligt in de jaren 1990. Dit decennium was transformatief voor zowel de Vlaamse holebibeweging als voor maatschappelijke visies over homoseksualiteit. De jaren tachtig hadden voor beiden weinig goed gedaan: een verbrokkelde beweging, politieke verrechtsing en de aidscrisis bleken geen geschikte voedingsbodem voor politieke of sociale verandering.² Homoseksueel vaderschap was – zelfs in activistische kringen – een weinig besproken onderwerp. De holebibeweging was kleiner, maar ook radicaler dan vandaag. Thema’s als huwelijk en gezinstichting werden vaak beschouwd als conservatief en heteronormatief. Een “homoseksuele vader” werd bovendien anders gedefinieerd dan vandaag. Terwijl we deze term nu associëren met een homoman die bewust kinderen opvoedt (meestal met een mannelijke partner), was dit in de jaren tachtig nog niet het geval. Toen was een “homovader” iemand die tegen zijn seksualiteit was ingegaan, in een traditioneel huwelijk was getreden en met een vrouw kinderen had gekregen.

In de jaren 1980 werden echter wel de kiemen voor verandering gezaaid. Lesbische vrouwen begonnen, via donorinseminatie, wél aan gezinsvorming. Hierbij ervoeren ze grote obstakels. Slechts enkele klinieken waren bereid lesbische vrouwen te helpen en de positie van de meemoeder (de niet-biologische moeder) had geen wettelijke legitimiteit. Desalniettemin was, en is het voor hen gemakkelijker om kinderen te krijgen. Ze maakten komaf met het idee dat *same sex*-relaties per definitie kinderloos waren. Deze vrouwen toonden dat holebi-ouderschap wel degelijk mogelijk was, wat de baan geleidelijk aan ook vrijmaakte voor homoseksueel vaderschap.

Ook de aidscrisis had effecten op de toekomst van de holebibeweging en haar kijk op ouderschap. De gevolgen van de crisis toonden aan hoe benadeeld homokoppels waren in de Belgische wetgeving: partners van aidspatiënten hadden bijvoorbeeld weinig zeggenschap inzake erfenis of medische behandelingen. Hierdoor ontstond meer animo voor het bereiken van reële, juridische successen.³ Bovendien had de epide-

mie veel media-aandacht gekregen, waardoor homomannen en hun plaats in de samenleving meer dan ooit in de schijnwerpers stonden. De crisis had verschillende activistische groeperingen dichterbij elkaar gebracht. Deze nieuwe impuls tot samenwerking zou cruciaal blijken voor de toekomst van de Vlaamse holebibeweging. Het huwelijk en gezinsvorming werden in de jaren negentig eensklaps gekatapulteerd tot één van haar meest voorname strijdpunten.

De holebibeweging vindt haar tweede adem

Terwijl de holebibeweging in het vorige decennium gekenmerkt werd door versnippering en crisis, waren de jaren negentig een periode van eenmaking en bloei. Holebi-organisaties groeiden en diversifieerden. Hoewel de beweging hiervoor vaak een overwicht gaf aan de mannelijke zijde, werden nu veel meer vrouwelijke stemmen betrokken. Bovendien deed een nieuwe generatie van jonge holebi’s haar intrede. Seksuele vrijheid was niet langer het meest prangende strijdpunt: maatschappelijk (en wettelijke) discriminatie moesten nu aangepakt worden. Homoseksualiteit was volgens hen geen allesomvattende identiteit, maar slechts een toevallige karakteristiek. Fundamenteel verschilden ze niet van heteroseksuelen, alleen hun seksuele voorkeur was anders. Holebi’s moesten zich niet meer afzonderen van een samenleving die hen haatte, maar moesten juist de kans krijgen om er ten volste aan deel te nemen. De beweging evolueerde hierdoor (grotendeels) van een gedecentraliseerd gemeenschap met radicale afsplitsingen, naar een meer eengemaakte en conformistische beweging waarbinnen het probleem van huwelijk én ouderschap gemakkelijker gehoor zou vinden.⁴

De FWH had sinds haar oprichting in 1977 de ambitie een koepelorganisatie te vormen voor de Vlaamse holebibeweging. Pas twee decennia later leek de werkgroep deze ambitie waar te kunnen maken, toen ze uitgroeide tot dé spreekbuis van Vlaamse holebi’s en in 1990 een lobbygroep oprichtte.⁵ Een groeiend ledenaantal, afgenomen radicalisme en een effectiever koepelorgaan maakten dat de beweging met opmerkelijke focus haar politieke doelen kon nastreven. En inderdaad: hoogstaande politici en bekende Vlamingen zochten steeds meer toenadering tot de beweging. Het was niet langer een geïsoleerde omgeving die buiten de samenleving stond. Integendeel, steeds meer konden (of wilden) holebi’s aan de bredere maatschappij deelnemen.

Homo-vaders op de voorgrond:

waarom toen niet en nu wel?

Langzaamaan kregen homoseksuele vaders en wensvaders de aandacht, wat contrasteerde met de obscure positie die hen in de jaren tachtig werd toebedeeld. Hiervoor lijken drie verklaringen te bestaan. Ten eerste was de bloei van lesbisch moederschap cruciaal. Dit was een belangrijke drijfveer voor het meer conformistische gedachtegoed dat de beweging in de jaren negentig zou aannemen. Beter dan de mannen, konden zij tonen dat holebikoppels niet zo ‘anders’ hoefden te zijn. Ze hadden een cruciaal voordeel, een eeuwenoud symbool van elk succesvol huwelijk: kinderen. Sociologisch onderzoek spreekt vanaf de jaren negentig

over een 'gaybyboom', omdat lesbiennes in steeds grotere aantallen kinderen kregen door middel van donorinseminatie.⁶ De positie van de niet-biologische ouder, de meemoeder, werd hierdoor een dringende kwestie. De meemoeder had namelijk geen enkele wettelijke relatie tot het kind. Daarom was zij bijvoorbeeld sterk in het nadeel wanneer koppels uit elkaar gingen en over het voogdijschap beslist moest worden. Voor lesbische vrouwen was dit dan ook één van de belangrijkste drijfveren om te streven naar een partnerregeling en/of huwelijk. Dergelijke voorstellen die ouderschap excludeerden – geregistreerd partnerschap bijvoorbeeld – stootten vanuit deze hoek op veel kritiek. Onder holebi's waren lesbische vrouwen de pioniers als het op ouderschap aankwam. Naargelang zij meer zichtbaar werden en politieke eisen stelden, leek de problematiek ook naar de mannelijke zijde van de beweging door te sijpelen. Ten tweede was het verdwijnen van pedofilie-activisme uit de beweging een belangrijke evolutie. In de meer radicale jaren tachtig stredden holebi's nog vaak samen met pedofielen voor gelijke rechten en werden ze ook tegelijk aangevalen. In een context van eenmaking (en een groeiend aantal vrouwelijke leden) werd dit standpunt echter steeds meer naar de marges geduwd. De vrouwen in de beweging waren namelijk vrijwel unaniem in hun verwerping van pedoseksualiteit. Atthis, een lesbische activistengroep, weigerde bijvoorbeeld deel te nemen aan de Roze Zaterdag als er ook pedoactivisten zouden meelopen.⁷ Deze waren nooit populair geweest, maar ze hadden wel degelijk een stem in radicale kringen. Sporadisch probeerden ze de beweging warm te maken voor hun zaak, maar het mocht niet baten. Het Dutroux-schandaal in 1996 bleek de finale doodsklap: een strakke en duidelijke lijn werd getrokken tussen de voorvechters van homorechten en pedorechten. Dit betekende een cruciale stap voor homoseksueel vaderschap: de relatie tussen homo's en kinderen werd langzamerhand geneutraliseerd. Door afstand te doen van zogeheten 'pedorechten' verloren tegenstanders van de beweging één van hun meest gebruikte argumenten. In 1998 omschreef een partijlid van het Vlaams Blok homoseksuelen bijvoorbeeld nog als "beroepspooiers, kinderlokken en pedofielen".⁸ Het pseudo-Freudiaanse idee dat homoseksuele ouders een slechte invloed zouden hebben op fragiele kindergeesten, raakte nog verder in diskrediet. Hoewel het idee nog langer bleef kleven, zou het aanzienlijk makkelijker worden om homoseksueel vaderschap als een aanvaardbare gezinsvorm te propageren nu de beweging zich definitief van pedoactivisme had losgekoppeld.

Een laatste verklaring voor de groeiende bespreekbaarheid van homovaderschap in de beweging is de aanpak en de gevolgen van de aids crisis. De regering had een tweeledige strategie uitgewerkt om de ziekte te bestrijden: enerzijds propageerde men condoomgebruik, maar anderzijds werd ook opgeroepen om het aantal seksuele partners te verlagen. Met slogans als "Kies keurig, voor Aids jou kiest" werd de waarde van een vaste relatie benadrukt.⁹ In de beweging heerste verdeeldheid over dergelijke campagnes: zowel voorals tegenstemmen kregen het woord in hun publicaties. Een voorstander beargumenteerde bijvoorbeeld:

"Homo's met een geweten en een hart vol liefde. Maar moet zich dat uiten door iedere (of bijna iedere) avond met een ander in bed te stappen, om te bewijzen (voor je eigen egoïstische IK) dat je het nog altijd kunt? [...] De jaren 60-70, de jaren van de nieuwe vrijheid met het wegvegen van alle vooroordelen, de jaren van seks om de seks, zijn voorbij. Na jaren van 'vlinderen' blijven velen ontredderd of zelfs ziek achter [...] Onder invloed van de Aids-dreiging valt een positieve wijziging in de relatie van partners en vrij-kultuur waar te nemen."¹⁰

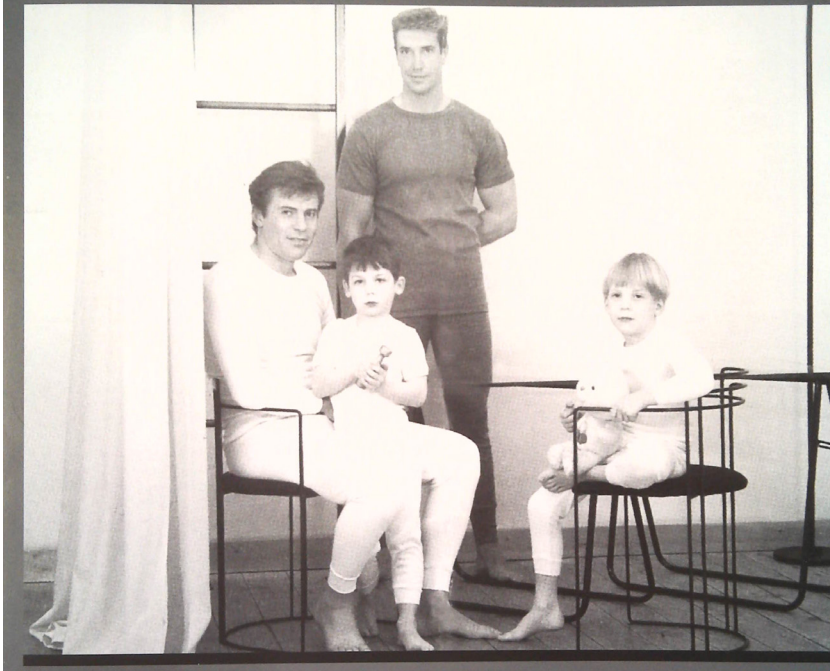
Tegelijkertijd moest het één-partner-argument heel wat kritiek incasseren. Oudere generaties zagen hierin een moraliserend motief: het was een poging om homoseksuelen te doen conformeren aan het heteronormatief huwelijkspatroon. Zo schreef één van hen het volgende: "Niemand heeft recht om, met Aids als stok achter de deur, een aftandse morele visie op te dringen. Dat er ook in de homopers stemmen opgaan in die richting is des te meer verontrustend."¹¹ Toch leek het erop dat één-partnercampagnes een blijvende indruk hadden nagelaten op de homogemeenschap, zeker op de jongere generaties. In 1987 verscheen het volgende in het FWH-tijdschrift: "Het is een element dat onbewust de balans wel hoe langer hoe meer in de richting van de voorzichtig gesloten koppels doet overhellen."¹² Hoe dan ook, het aantal besmettingen ging sterk achteruit in de jaren negentig en de epidemie leek, onder homoseksuelen tenminste, een minder acute fase in te gaan. Bovendien bestond er ondertussen veel meer wetenschappelijke kennis over de ziekte. Deze factoren maakten dat de angst verzwakte en de holebibeweging niet langer door deze kwestie gedomineerd werd.

De draai naar liberaal conformisme

De aids crisis mondde uit in een veldslag tussen pro- en anticonformisten binnen de beweging. In de loop van de jaren negentig barstte een nieuwe strijd los: deze keer omtrent huwelijk en gezin, waar er geen sprake van consensus was. Sterker nog, het debat woedde heviger dan ooit. Nog steeds hoopte een significant deel van de beweging op een "samenleving van vrije individuen" die niet langer was geordend volgens de patriarchale en heteronormatieve ketens van het gezin. Bovendien versterkte het succes van het extreem-rechtste Vlaams Blok in 1991 het idee van het huwelijk als een conservatief instrument om de homoseksuele identiteit uit te wissen. Sommige holebi's wilden geen huwelijk maar een meer creatieve oplossing die hun eigenheid en hun anders-zijn zou beschermen. Daarom werden diverse alternatieven voor het huwelijk voorgesteld en onderzocht. Sommigen pleitten voor een samenlevingscontract, anderen wilden een partnerregeling, nog anderen riepen op tot de volledige afschaffing van het huwelijk.

Voor wie ouderschap een belangrijk strijdpunt achtte, leek de openstelling van het huwelijk echter de beste keuze. Een voorstander van het 'homohuwelijk' verdedigde haar positie als volgt:

"Voor vrouwen en lesbiennes (en ook voor homoseksuele mannen met een kinderwens) zijn dit de allergrootste

HOMO'S TROUWEN NIET

Menig homo heeft zich de voorbije weken allicht afgevraagd waarom hij zo nodig moet trouwen. De media stonden vol van berichten en reportages over wat ze gemakshalve het homohuwelijk noemen.

▲ Opiniestuk tegen het homohuwelijk, verschenen in de RAF-nieuwsbrief, 1995.
Bron: Fonds Suzan Daniel

◀ Informatierubriek gericht naar holebi-(wens)ouders, verschenen in ZiZo in 2000
Bron: Fonds Suzan Daniel

discriminaties, en waarbij bovendien aan het kind de rechten werden ontzegd die andere kinderen meestal wel hebben, nl. de juridische afstammingsband met TWEE ouders. Uit dit alles besluit ik maar één ding: laat ons stoppen met al die ingewikkelde nieuwe juridische constructies en gewoon ijveren voor de openstelling van het huwelijk voor homo's en lesbiennes.”¹³

Consensus liet ondanks, of juist dankzij de vele discussies op zich wachten. De FWH nam geen officieel standpunt in. Ouderschap werd in geen enkel van de voorstellen expliciet uitgesloten, maar de onenigheid over de invulling van het partnerstatuut maakte alleszins dat de juridische regeling van homoseksueel vaderschap op de lange baan werd geschoven. Bovendien droegen ook andere factoren bij tot het uitblijven van politieke vooruitgang: als compromis naar de christendemocraten toe spraken regeringspartijen af om na de invoering van de abortuswet geen andere ethische thema's op de agenda te plaatsen. Ondanks de groeiende efficiëntie van de beweging en verdere wetenschappelijke ontkrachting van de pseudo-Freudiaanse angsten over homo-ouderschap kwamen er pas doorbraken na de millenniumwisseling.¹⁴

Homovaders: een definitieverschuiving

De wending van de holebibeweging naar een conformistische ideologie en het beginnende politiek debat over homoseksuele gezinnen wezen op een verschuiving in de betekenis van 'homoseksueel vaderschap'. Zoals eerder gezegd, betekende dit in jaren tachtig nog een biologische vader die in een conventioneel huwelijk kinderen had verwekt. De groeiende aanvaarding van homoseksualiteit, maar ook

het dalende belang van het huwelijk in de samenleving, maakten deze situaties veel zeldzamer. In haar politieke activiteiten toonde de holebibeweging eveneens dat ze een nieuwe doelgroep wilden bekoren: 'bewuste' homoseksuele ouders en wensouders.

Er werd bovendien verlangend naar het buitenland gekeken. Vooral vanuit de Verenigde Staten kwamen hoopgevende getuigenissen: niet alleen van holebimoeders, maar ook van holebivaders. Onder de impuls van toegewijde ouderorganisaties had het thema zich al gevestigd als een hoeksteen van de Amerikaanse holebibeweging. Cruciaal was bovendien de rol van de kinderen uit deze gezinnen.

Daddies worden papa's

Naarmate de eerste generaties van holebikinderen opgroeiden, zouden sommigen van hen zich ook activistisch opstellen. Ze getuigden over hun opvoeding, die evenzeer 'normaal' en liefdevol was. Hun inmenging was doorslaggevend voor het ontkrachten van angsten, dat dergelijke kinderen zelf homoseksualiteit, of andere seksuele "perversies" zouden ontwikkelen. De jaren negentig zagen een bloei van Amerikaanse literatuur, waarin holebi's én hun kinderen het woord kregen. Dergelijke verhalen bereikten ook een Belgisch publiek, zoals een artikel in het FWH-tijdschrift getuigde: "Ook in de boekhandel merk je dat homo-lesbisch ouderschap in de lift zit. Vanuit Groot-Brittannië en de V.S. bereikt ons een nauwelijks te overziene stapel boeken met tips voor (toekomstige) holebi-ouders."¹⁵ Dit soort verhalen waren cruciaal voor het naar voren treden van ouderschap als een politiek thema: "Voor zowel homo's als lesbiennes is de aanwezigheid

10th Belgian Lesbian and Gay Pride

07/05/05 Brussels

It's a family affair

13.00 - 22.00: **Streetparty** Beurs/Bourse - Bd Anspachlaan - Lombard
 14.00: **Optocht/Cortège** Beurs/Bourse - Bd Anspachlaan
 16.30 - 19.45: **Pride Show: Natalia, Chantal Gaya, Danzel, Zaya, D'Geyrauld & Tanece, Miss Belgian Travestie 2005**
 Ancienne Belgique - Bd Anspachlaan 110
 21.00 - 6.00: **Pride Party Ancienne Belgique - 4 Rooms, 12 DJ's**
 DJ's Vaslow (Lesbian & Gay Pride Paris), Lady Jane, Mike (La Démence), Yves Ezone (Le You), Les Biches, Girly Mondays, Junior Cortez, Kris, Cat...

www.blgp.be

Poster voor de 2005-editie van Belgian Lesbian and Gay Pride, gezinsvorming vormde het centrale thema

Bron: Fonds Suzan Daniel

van positieve voorbeelden een belangrijke start in het proces van kiezen voor een kind.¹⁶

Rond de millenniumwissel brak een nieuwe fase aan in het ouderschapsdebat. In de loop van het voorgaande decennium had de Vlaamse holebibeweging verschillende transformaties ondergaan. Radicalisme werd ingeruild voor conformisme, en gezinnen waren niet langer de patriarchale zondebok van een homofobe samenleving. Meer nog, het idee van 'bewust' homoseksueel ouderschap deed haar intrede en de beweging ging steeds meer eisen dat holebi's ook het recht hadden om binnen een wettelijk kader gezinnen te stichten. Desalniettemin werden zulke pogingen consequent gedwarsboomd door de christendemocratische en (extreem-) rechtse partijen. In 1999 kwam echter een coalitie van links-liberale partijen aan de macht waardoor de christendemocraten voor het eerst sinds 1958 in de oppositie belandden.¹⁷

Deze nieuwe regering beloofde werk te maken van holebi-emancipatie. In 2003 werd het huwelijk opengesteld en drie jaar later volgde holebi-adoptie. Dit verliep echter niet vlekkeloos. Homo-ouderschap was in 2003 nog te controversieel om samen met het huwelijk te legaliseren. Deze twee aspecten werden daarom bewust van elkaar losgekoppeld. Uit zowel politieke, academische als religieuze hoek kwam er tegenstand. De Holebifederatie beschreef deze driejarige periode als "een thriller waarvan de afloop onbekend is". Protesten

tegen adoptie waren heviger en frequenter dan die tegen het huwelijk. Het was bovendien opvallend dat de mogelijkheid van homovaderschap consequent met meer argwaan bekeken werd dan die van lesbisch moederschap. In een extreem voorbeeld schreef een emeritus-hoogleraar neurologie van de KU Leuven het volgende aan de Belgische Senaat:

"Waar ligt bijvoorbeeld voor mannelijke homo's de grens tussen homoseksualiteit en pedofilie ten opzichte van groter wordende adoptiezones? [...] Hoe gaat men vermijden dat kinderen met een normale aangeboren 'heteroseksuele' geaardheid tot homoseksueel worden opgevoed door het voorbeeld van adoptiefouders en mogelijk door rechtstreekse 'inwijding'?"¹⁸

Uiteindelijk werd adoptie met één stem meerderheid in de Senaat goedgekeurd.¹⁹

Slot

Dit artikel trekt twee belangrijke conclusies. Ten eerste vond in de besproken decennia een herdefiniëring van 'homoseksueel vaderschap' plaats. Aanvankelijk werden hieronder mannen verstaan, die in eerdere heteroseksuele relaties kinderen hadden verwekt. In de radicale context van de jaren tachtig genoot deze groep mannen weinig aandacht. Ze werden gezien als tragische figuren, die pas later, of te laat hun homoseksualiteit hadden aanvaard. Hun belangen waren geen prioriteit voor de Vlaamse homobeweging en de meer radicaal-denkende leden van de gemeenschap leken zelfs op hen neer te kijken. Dit veranderde in de jaren negentig. Verschillende impulsen leidden ertoe dat de visie op homoseksueel vaderschap veranderde: lesbisch moederschap kende een enorme bloei, pedorechten verdwenen van het programma en de aids crisis gaf een sterke impuls in het voordeel van monogame relaties. De holebibeweging draaide zich naar het conformisme en daarmee leek de aversie voor het huwelijk en voor gezinsvorming weg te ebben. Homo-vaders werden steeds meer geherinterpreteerd als 'bewuste' homoseksuele ouders: mannen, voornamelijk koppels, die de beslissing maakten, of wilden maken om kinderen te krijgen. In een beweging die steeds meer de boodschap wilde uitdragen dat holebi's dezelfde noden en wensen hadden als hetero's, werden homo-vaders steeds meer gevierd.

Een tweede conclusie betreft ideeën over homoseksualiteit en vaderschap, wiens relatie vaak als problematisch werd ervaren. Van de rechtszaak in 1981 tot het adoptiedebat in 2006 werden angsten uitgedrukt over de mogelijk schadelijke invloed die homoseksuelen op kinderen zouden uitoefenen. Het zorgde ervoor dat homoseksuele vaders niet uit heteroseksuele huwelijken durfden te stappen uit angst om hun kinderen te verliezen, terwijl ditzelfde idee ook een grote invloed had op de politieke debatten over huwelijk en adoptie. Als een verbond tussen twee volwassenen kon het 'homohuwelijk' zowel op politiek als op maatschappelijk vlak op steeds meer steun rekenen, maar zodra er kinderen bij kwamen kijken, staken oude angsten de kop op. Bovendien was dit een *gegendered* probleem: (lesbische) vrouwen werden sneller en gemakke-

lijker geassocieerd met hun rol als moeder. Angsten omtrent holebi's en kinderen waren vooral gericht op mannen. Homomannen werden meer dan vrouwen geassocieerd met losbandigheid, promiscuïteit en seksuele roofzucht. Specifiek leidde dit tot een hardnekkige associatie tussen homoseksualiteit en pedofilie. Dit was ten dele te danken aan het feit dat de twee ook binnen de beweging vermengd werden in de jaren zestig en zeventig. Ook hierna bleef het stigma echter volharden. Hierdoor verliep de aanvaarding van lesbisch moederschap zowel sneller als gemakkelijker.

Tegelijkertijd was er ook een radicale strekking in de holebibeweging, die vooral in de jaren tachtig populair was. Ze verzette zich tegen de patriarchale en homofobe samenleving. Het gezin werd in deze ideologie gezien als één van de belangrijkste repressiemechanismen, waarmee holebi's onderdrukt werden. In het licht hiervan vonden holebi's die zelf een gezin wilden stichten vaak geen gehoor. Homoseksueel vaderschap werd dus bemoeilijkt door zowel stemmen buiten als binnen de beweging.

Deze conclusies blijven ook vandaag relevant als men kijkt naar de hedendaagse status van homoseksueel vaderschap in Vlaanderen, en België. Het blijft in veel opzichten een zeldzaam fenomeen. De weg naar ouderschap omvat voor homomannen namelijk nog steeds veel hindernissen. Adoptie is wettelijk toegestaan, maar is in de praktijk een zeer langdurig en moeizaam proces. Bovendien bevindt draagmoederschap zich in een juridisch vacuüm, waardoor deze vorm van ouderschap heel ongebruikelijk blijft in België. Zowel adoptie als draagmoederschap stoten bovendien op zware ethische dilemma's. Steeds meer wordt (buitenlandse) adoptie bekritiseerd als een (neo-)koloniale praktijk. Het gebrek aan een juridisch kader rond draagmoederschap in België, leidt dan weer tot het fenomeen van "babytoerisme". Beide wegen naar ouderschap vergen ook veel financiële middelen, wat de problematiek ook een klasse-dimensie lijkt te geven.

Bovendien zijn angsten over homo-ouderschap niet verdwenen. Nog steeds zijn er stemmen die ouderschap als een uitsluitend heteroseksuele zaak zien. In 2019 haalden uitspraken van Dominiek Sneppe, partijlid van Vlaams Belang, de pers. Ze had in een interview het volgende gesteld: "Maar wij hebben op zich niets tegen holebi's. De vraag is alleen of zij moeten kunnen trouwen en kinderen adopteren. Dat vind ik een brug te ver."²⁰ Vlaams Belang legde haar een persverbod op, maar ze behoudt, tot op vandaag haar zetel in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

Vandaag ijvert de Vlaamse LHBTI-beweging nog steeds voor het vergemakkelijken van het ouderschapsproces. Door het homovaderschap historisch te contextualiseren, hoopt dit artikel een beter begrip van deze problematiek te creëren. Deze tekst draagt de titel "Uit de kast en in de luiers", maar nader onderzoek heeft aangewezen dat homoseksuele (wens) vaders in het verleden – maar ook nog vandaag – zich vaak moesten afvragen: "Uit de kast of in de luiers?"

- 1 'Mag een homo geen vader zijn', *De Homokrant* 7:7 (1981) 4-10, aldaar 4.
- 2 P. Borghs, *Holebipioniers: een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen* (Antwerpen 2015) 130.
- 3 P. Borghs, 'Van achterblijver tot koploper. Holebirechten in België onder paars(-groen) (1999-2007)', *Brood & Rozen* 13:3 (2008) 50.
- 4 Borghs, *Holebipioniers*, 228.
- 5 Borghs, 'Van achterblijver tot koploper', 53.
- 6 T. Claes, "'Moeder de vrouw is Homofiel". Lesbisch ouderschap in België in de jaren 80', *Historica* 43:3 (2020) 3-9; D.W. Rivers, *Radical Relations: Lesbian Mothers, Gay Fathers, and Their Children in the United States since World War II* (Chapel Hill 2013).
- 7 Borghs, *Holebipioniers*, 129.
- 8 Moelands, 'De leugens van het Vlaams Blok', *Uitkomst* 15:2 (1999) 10.
- 9 L. Meynen, "Zet 'm op": een historisch-pedagogisch onderzoek naar de evolutie van de AIDS-preventiecampagnes in Vlaanderen tussen 1980 en 2010 (Leuven 2014) 44.
- 10 Janssens, 'Kies keurig, voor Aids jou kiest', *Homo- en Lesbiennekrant* (1987).
- 11 Brys, 'Over het virus van de vaste partner', *De Janet* 13 (1987) 4-5.
- 12 Verhaegen, "Huize kindervreugd", *De Janet* (1989).
- 13 Van Hecke, "Kiezen voor later", *Zizo* 19 (1996) 8-9, aldaar 9.
- 14 P. Borghs en B. Eeckhout, 'LGB Rights in Belgium, 1999-2007: A Historical Survey of a Velvet Revolution', *International Journal of Law, Policy, and the Family* 24:1 (2010) 1-28.
- 15 Sergeant, 'Ouders van nu', *Zizo* 24 (1997) 10-11.
- 16 Sergeant, 'Ouders van nu', 10-11.
- 17 Borghs en Eeckhout, 'LGB Rights in Belgium', 1-28. B. Eeckhout en D. Paternotte, 'A Paradise for LGBT Rights? The Paradox of Belgium', *Journal of Homosexuality* 58:8 (2011) 1058-1084.
- 18 P. Borghs, 'Actie tegen het gezin?', *Zizo* 13:76 (2006) 26-29, aldaar 28-29.
- 19 Borghs, *Holebipioniers*, 303.
- 20 P. Cobbaert, 'Dominiek Sneppe (Vlaams Belang): "Holebi's die trouwen en kinderen krijgen, vind ik een brug te ver"', *De Krant van West Vlaanderen*, 20 mei 2019.

Gloria Wekker in 2017.

Foto door Anja Meulenbelt

Vaderlandse geschiedenis creëert 'Witte onschuld'

Greetje Bijl

Gloria Wekker is emerita hoogleraar Gender en Etniciteit aan de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Als sociaal en cultureel antropoloog is ze gespecialiseerd in genderstudies en Caribische studies. Wekker is bekend om haar onderzoek naar seksualiteit, 'ras'/etniciteit en intersectioneel denken binnen het feminisme. Samen met Maayke Botman en Nancy Jouwe stelde Wekker in

2001 *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- vluchtelingen vrouwenbeweging in Nederland* samen, dat intersectioneel denken in de Nederlandstalige context introduceerde. In haar recentste boek *Witte Onschuld: Paradoxen van kolonialisme en ras* (2016/2017) ontleedt Wekker koloniale denkpatronen en racisme in Nederland.

In 2016 ging je met emeritaat.

Hoe kijk jij terug op jouw loopbaan?

Ik noem mijzelf een *space invader* en dat ben ik niet alleen in mijn loopbaan, maar al mijn hele leven. Ik ben met mijn ouders en oudere broers en zussen hier gekomen toen ik één jaar was. Opgroeïend waren wij meestal de enige in onze klas van kleur, pas tijdens mijn studententijd zag ik anderen van kleur. Opmerkelijk is dat er in mijn jeugd nauwelijks een vertoog bestond om over huidskleur en afkomst te praten, behalve dan dat we geregeld uitgescholden werden. Zelf heb ik heel lang geloofd in het idee van 'white innocence': dat iedereen in Nederland gelijke kansen heeft om vooruit te komen en gezien te worden. In de loop van mijn leven bleek dat toch echt niet het geval te zijn.

Voor mij speelt de Verenigde Staten, waar ik verschillende keren in mijn leven woonde, een belangrijke rol. Daar leerde

ik terminologie om te spreken over ras. Uiteindelijk heb ik met behulp van het instrumentarium dat me daar is aange-reikt een analyse van racisme in Nederland kunnen maken.

Dus *space invader* blijft het meest geëigende woord. Dat geldt zowel voor ras/ethniciteit als gender en ook seksualiteit. Tegelijkertijd ben ik me er zeer van bewust dat al die positio-neringen, die me qua macht benadelen, mij een epistemisch voordeel opleveren, in termen van kennis vanuit niet-domi-nante positioneringen.

Begin jaren tachtig was jij een van de medeoprichtsters van Sister Outsider, de eerste organisatie voor zwarte lesbische vrouwen. Wat was het belang van Sister Outsider?

In 1984 heb ik samen met de Zuid-Afrikaanse Tania Leon Sister Outsider opgericht. Later kwamen daar José Maas en Tienete Sumter bij als medeoprichtsters. We voelden ons niet thuis in de witte vrouwenbeweging. Als we in het Vrouwenhuis in Amsterdam kwamen, werd er raar naar ons gekeken; ook hier waren we echte *space invaders*. We vonden het uiterst moeilijk om binnen de vrouwenbeweging over ras en racisme te praten. Daarom zijn we onze eigen groep gaan vormen, waarin we, met name lesbische, vrouwen van kleur bij elkaar brachten. We richtten ons op literatuur en moedigden elkaar aan om te schrijven over onze ervaringen in proza of poëzie.

Vooraf *Zami. A new Spelling of my Name* van de Afro-Amerikaanse, Caribische, lesbische schrijfster Audre Lorde was een geweldig boek. Het gaf zo'n boost aan mijn gevoel over mezelf en mijn bestaansrecht als zwarte lesbo. We hoor-den dat Lorde in de zomer van 1984 les ging geven aan de Vrije Universiteit in Berlijn en besloten haar uit te nodigen in Amsterdam. Het bezoek van Lorde inspireerde ons om met meer zelfvertrouwen te spreken. Het ontmoeten van een zwarte vrouw die lesbisch was en daar openlijk voor uitkwam, gaf ons kennis om onze eigen positionering te omarmen. Het allerbelangrijkste was dat zij onze subjectiviteit in al zijn complexiteit erkende en ondersteunde, waarin gender, ras/ethniciteit, klasse en seksualiteit allemaal een rol speelden. Nog voor het woord intersectionaliteit circuleerde, bracht Lorde het al in praktijk. Dat was een enorme eyeopener. En dat was niet mogelijk in de witte lesbische beweging, waarin ras nauwelijks erkend werd.

Welke plaats heeft Sister Outsider gekregen in de geschiedenis van de vrouwenbeweging en de lesbische beweging?

Nu pas komt er belangstelling voor zwarte feministische organisaties. In Het Nieuwe Instituut in Rotterdam vindt momenteel de expositie *Feminist Design Strategies* plaats, gecreëerd door twee jonge feministen, Tabea Nixdorff en Setareh Noorani, die archiefonderzoek deden naar zwart feminisme in Nederland in de tachtiger jaren. Ze keken naar zwarte vrouwen tijdschriften, zwarte vrouwenradio, allerlei zwarte vrouwenorganisaties. In de expositie heeft Sister Outsider een prominente plek gekregen.

Zogenaamd algemene documentaires of geschiedenissen over de vrouwenbeweging en/of de lesbische beweging zijn vrijwel zonder uitzondering wit. Er wordt nauwelijks aandacht besteed aan zwarte organisaties en activiteiten. Het geeft een

eenzijdig beeld van wat er in die tijd plaatsvond. Zo worden allerlei mogelijke kruisbestuivingen van zwarte naar witte vrouwen in Nederland aan het oog onttrokken, zoals de van oudsher volledige deelname van zwarte vrouwen aan het arbeidsproces of hun economische en psychologische auto-nomie. Zolang het dominante vertoog blijft uitgaan van witte bewegingen, zitten we met gescheiden geschiedenissen.

In 2006 verscheen jouw boek *The Politics of Passion over seksuele relaties van vrouwen in Suriname*. Wat was de aanleiding voor dit boek en wat waren jouw bevindingen?

Na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 zag ik in de Surinaamse gemeenschap in Nederland andere vormen van betrekkingen tussen vrouwen die van vrouwen houden dan ik gewend was. De vrouwen zelf noemden het geen lesbische relaties, maar deze verhoudingen hadden een andere naam: mati of mati-werk. Vrouwen hebben erotische, romantische en seksuele relaties met andere vrouwen maar tegelijkertijd of achtereenvolgens ook met mannen, waar ze ook kinderen van kunnen hebben. Mati-werk komt zowel onder vrouwen als mannen voor in de Afro-Surinaamse volksklasse. In 1990/1991 heb ik voor mijn proefschrift aan de Universiteit van Californië onderzoek gedaan in een Creoolse volksbuurt in Paramaribo. Ik was geïnteresseerd in de manieren waarop deze Creoolse vrouwen vormgaven aan hun seksualiteit.

Het mati-werk is meegenomen uit West-Afrika en is met de slavernij verspreid geraakt over de diaspora in het Zuiden van de Verenigde Staten, Brazilië en Suriname. Door de komst van Surinamers naar Nederland zie je het mati-werk ook in Neder-land verschijnen. Mijn theorie is dat het een radicaal andere opvatting is van seksuele subjectiviteit, waarbij vrouwen erkend worden als volledige seksuele wezens die vrij zijn in het zoeken van seksueel plezier zonder een 'slet' of een 'hoer' genoemd te worden. De vrouwen kunnen vrijelijk hun seksua-liteit beleven en vormgeven. Dat wordt onder andere duidelijk uit een grote hoeveelheid spreekwoorden in het Creoolse Sranan Tongo, zoals bijvoorbeeld: "Een vrouw is als een rijpe banaan; ze kan niet bederven." Of: "Ik ben een gouden munt, ik ga door veel handen, maar ik verlies mijn waarde niet." Een andere bevinding was dat anders dan in veel westerse con-texten, seksualiteit niet gezien wordt als identiteit, maar als activiteit; het is iets wat je doet, niet wat je bent.

Ik denk dat ik daarover kon schrijven, juist vanwege mijn Surinaams-Nederlandse achtergrond. Die combinatie van een speciale affiniteit met Suriname voelen maar ook ten diepste Nederlander zijn, met de vrije seksualiteit waar mijn generatie mede voor gezorgd heeft, stelde me in staat dat boek te schrijven.

Het boek heeft aanleiding gegeven tot een hele nieuwe onderzoekstroom binnen de Amerikaanse seksuologie, waar seksualiteit van vrouwen van kleur nog nauwelijks een onderwerp van onderzoek was. In Nederland heeft het boek niet veel aandacht gekregen.

Ik heb dat boek met buitengewoon veel plezier geschreven; het onderwerp was een grote liefde dat me jaren heeft bezig-gehouden en waarbij ik zelf diep betrokken was. Anderhalf jaar woonde ik in een volksbuurt in Paramaribo met als be-langrijkste informant mijn huisbazin, Misi Juliette, geboren

in 1907, die mij de archaïsche variant van het Sranan leerde. Dat alles voelde als een voorrecht.

Jij was een van de pioniers die intersectionaliteit in Nederland introduceerde. Hoe wordt intersectionaliteit in de Nederlandse geschiedwetenschap gebruikt?

Binnen genderstudies in de Verenigde Staten is het nu *common sense* om te zeggen dat intersectionaliteit de belangrijkste interventie is geweest die daar heeft plaatsgevonden. Maar in Nederland zijn analyses die ‘ras’ meenemen nog erg schaars, ook binnen de discipline geschiedenis. Wel een goed voorbeeld is hoe Geertje Mak en andere historici kijken naar de rol van religie in het koloniale project. Ook het proefschrift van Sarah Adams *Repertoires of slavery: Dutch theater between abolitionism and colonial subjection, 1770-1810*, is geweldig. Zij is gepromoveerd aan de Universiteit van Gent en kijkt naar achttiende-eeuwse Nederlandstalige toneelstukken waar kolonialisme in voorkomt. Er begint een stroompje onderzoek op gang te komen.

Hoe werkt ‘ras’ als analytisch concept?

‘Ras’ is een fictie, maar het feit dat het fictie is, wil niet zeggen dat ras geen werk doet. ‘Ras’ bestaat niet, maar racisme wel. Daarom zet ik ‘ras’ tussen aanhalingstekens en gebruik ik ras/ethniciteit als nevensgesteld, omdat de twee begrippen, zoals ook Stuart Hall stelt, twee kanten van dezelfde medaille zijn. Die fictie van ‘ras’ is heel diepgaand en neemt in verschillende tijdperken andere vormen aan die invloed uitoefenen op de samenleving. Als ik nú om mij heen kijk, zie ik voorbeelden waaruit ik kan concluderen dat ras werkzaam is, maar ik sta aan het einde van een historische lijn en daar is iets aan vooraf gegaan. Het gaat om het bestuderen van allerlei vormen van denken en voelen met betrekking tot ras die zich in ons vastgezet hebben. Voor mijn boek *Witte onschuld* had ik zeker geen gebrek aan materiaal – alleen al mijn persoonlijke ervaringen – om te zien dat ras net zo hard als gender gelijktijdig werkzaam is en onze werkelijkheid beïnvloedt. Ik heb een keuze gemaakt en richt me onder andere op populaire cultuur, de geschiedenis van genderstudies en de Zwartepieten-discussie in Nederland. Zo heb ik een manier gevonden om ras en racisme te bestuderen, maar ik wil niet zeggen dat het dé manier is. Meer mensen moeten uitzoeken op welke manieren de werking van ras bestudeerd kan worden. Dat lijkt me bij uitstek een taak voor historici.

Ik schrijf in *Witte onschuld* dat er een gegendered verschil is in hoe er tegen ras/ethniciteit aangekeken wordt. Mannen hadden vaak de neiging het geheel weg te wuiven: “Wij doen in Nederland niet aan ras dus hoeven we daar ook niet naar te kijken”. Bij vrouwen, met name feministische vrouwen, merkte ik dat men bang is om zich schuldig te maken aan racisme, dus blijven ze er maar helemaal bij uit de buurt. Dat begint een beetje te veranderen en nu proberen feministen ook ras te thematiseren in hun werk. Ik vind het erg belangrijk dat mensen de schroom overwinnen om zich met ras bezig te houden en tegelijkertijd met gender of seksualiteit, of welke grammatica van verschil dan ook.

In jouw boek *Witte onschuld* introduceer je het concept ‘cultureel archief’, dat verwijst naar de patronen die in onze kennis, houding en gevoel zitten. Hoe werkt het cultureel archief in het geschiedenisonderwijs en onderzoek?

Het concept cultureel archief komt van Edward Saïd die daar een invulling aan geeft voor de Engelse literatuur. Ik ken niemand in Nederland die al eerder onderzoek heeft gedaan naar het culturele archief. Sterker nog, het zijn buitenlandse historici, zoals Ann Laura Stoler, of Allison Blakely, die naar de werking van het culturele archief in de Nederlandse geschiedenis hebben gekeken. Nederlandse historici lopen niet bepaald voorop in grensoverschrijdend denken. Ik vind ze erg braaf in het volgen van het dominante verhaal. Er moeten buitenlanders aan te pas komen of iemand zoals ik die vanuit de marge naar geschiedenis kijkt en denkt: Nou dit gaat het niet worden, we kunnen hier nog wel 400 jaar wachten, voordat er iets kritisch uit de geschiedwetenschap komt.

Ik moet echter een paar uitzonderingen maken, zonder ze allemaal hier bij naam te noemen. Het werk van Susan Legêne vind ik grensoverschrijdend. Al vroeg doorbrak zij de normatieve en *common sense* patronen wanneer zij de Nederlandse cultuur een koloniale cultuur noemt. Ook Berteke Waaldijk was daar al vroeg mee bezig. Het is aan historici om uit te vogelen wat ze met het culturele archief gaan doen.

Hoe diep zit het cultureel archief in de Nederlandse universiteiten, waar vakken worden gegeven als ‘vaderlandse geschiedenis’ en ‘niet-westerse geschiedenis’?

Met het onderscheid van vaderlandse geschiedenis en niet-westerse geschiedenis lijkt het alsof die geschiedenissen los van elkaar staan, waarbij de niet-westerse geschiedenis een keuzevak is. We zijn nu pas bezig om bewustzijn te creëren voor Nederlandse geschiedenis zoals die plaats heeft gevonden in de koloniën. Dat komt omdat we er in geslaagd zijn een beeld van die vaderlandse geschiedenis te creëren die uit zijn voegen barst van positiviteit: Wat hebben we het toch geweldig gedaan! Als je het vak geschiedenis zo opzet, daar krijg je toch spontaan witte onschuld van!

Historici moeten de moeite nemen om de eigen discipline van geschiedenis te beschrijven en te analyseren. Wat voor opvattingen zijn daar over het Nederlandse zelfbeeld? Op welke manieren heeft men zich binnen de geschiedwetenschap bezig gehouden met ‘de ander’ van kleur? In hoeverre is men afgeweken van het dominante vertoog of heeft men die juist bevestigd in verschillende periodes?

Ik vind dat we in alle wetenschappelijke disciplines werk moeten maken van de impulsen die de discipline gehad heeft van het koloniale project. In elke discipline is wel kennis toegeëigend van zuidelijke culturen en is die kennis gepasseerd als westerse kennis of is er gedaan alsof die culturen geen kennis hadden en ‘wij’ hun de kennis moesten komen brengen. Ik vind het van buitengewoon belang bij het opleiden van studenten dat zij kennis kunnen nemen van de geschiedenis van hun eigen discipline. Hoe is die gevormd en beïnvloed door het koloniale project? Of het nu gaat over de kennis van talen en culturen of medicijnen of over geschiedenis, zodra het onderdeel wordt van het curriculum

Oprichtster van Sister Outsider, v.l.n.r. José Maas, Tania Leon, Gloria Wekker en Tienete Sumter in 1984. Fotograaf Robertine Romeny

Bron: Atria

zal het ook onderdeel worden van meer onderzoek. Pas dan gaan we leren hoe we dit onderzoek moeten doen. Hier ligt een taak voor historici.

Hoe heb jij onderzoek gedaan naar de invloed van het cultureel archief op genderstudies?

Genderstudies is een jonge discipline, die pas in de jaren zeventig in Nederland is ontstaan. Ik ben gaan kijken wat daar nu gebeurt en dan zie je drie domeinen waarin vrouwen worden bestudeerd: je hebt witte vrouwen, vrouwen van kleur en vrouwen uit het globale zuiden. Die zitten in drie verschillende ‘communities of discourse’, subdisciplines, die niet zoveel met elkaar te maken hebben. Maar wat is daar nu het criterium dat stilzwijgend voortdurend wordt bevestigd en herhaald? Dat is ras! We hebben ras genomen als het onderscheidende criterium tussen vrouwen. Het komt rechtstreeks uit het koloniale archief. Dat is het *common sense* denken en dat zit overal, dus ook in de academie waar we zogenaamd superieure kennis produceren.

Als je buiten de academische context kijkt, zie je dezelfde verdeling bij de ministeries die zich bezighouden met de posities van vrouwen. De ministeries kunnen steeds variëren, maar je hebt het ministerie dat zich bezighoudt met emancipatie – dat zijn dan meestal witte vrouwen –, het ministerie voor migrantenzaken of integratiezaken – dat zich bezighoudt met vrouwen van kleur – en het ministerie van Buitenlandse Zaken – dat zich bezighoudt met vrouwen uit het globale zuiden. Daar is dezelfde verankering van ras terug te vinden. En dat is geen toeval. Dit is een voorbeeld van een analyse die ik heb gemaakt in mijn boek *Witte onschuld*. Allerlei ‘vanzelfsprekende’ onderverdelingen tussen vrouwen die ook in het feminisme gemaakt worden, zijn nog steeds aan de orde van de dag. Dit is “the afterlife of slavery”, zoals historica Saidiya Hartman het noemt: de voortzetting van het kolonialisme in het heden.

Hoe zie jij de ontwikkeling van diversiteit en inclusiviteit op de Nederlandse universiteiten?

Ik kijk met name naar de geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen. Binnen Genderstudies in Utrecht was men zich er al vrij vroeg van bewust dat gender niet het enige instrumentarium kon zijn waarmee genderstudies zich zou bezighouden, maar dat we ook moeten kijken naar ras/ethniciteit, seksualiteit en klasse. In de jaren negentig nodigde de leerstoelgroep al zwarte feministen uit het buitenland uit die ‘ras’ in hun werk integreerden, zoals bell hooks, Chandra Talpade Mohanty en Ann Phoenix. Maar deze bewustwording gold niet voor de hele Nederlandse academische wereld in de jaren negentig.

En ook in Utrecht liep het niet zo’n vaart qua samenstelling van studenten en docenten van kleur. Vooral qua docenten van kleur gaat het in Nederland nu nog steeds om zulke kleine aantallen dat je ze op de vingers van twee handen kunt tellen.

In 2015 en 2016 ben ik voorzitter geweest van de diversiteitscommissie aan de Universiteit van Amsterdam. We hebben een rapport uitgebracht, onder andere over de ervaringen van docenten van kleur. Die waren echt schrijnend. Maar daarna veranderde er niks. Het leek een soort ‘draai-deurbeleid’, net als bij zoveel andere Nederlandse instituties, zoals de politie. Veel mensen van kleur maken zich zo snel mogelijk uit de voeten bij al die instituties, óók bij de universiteit, wegens racistische en seksistische bejegening.

Er is een groot verschil tussen hoe er over gender wordt gesproken en hoe er over ras/ethniciteit wordt gesproken. Met betrekking tot gender is meer algemeen geaccepteerd dat er meer vrouwen in hogere posities moeten komen, maar dat zijn dan wel witte vrouwen. Als het over ras/ethniciteit gaat, heerst heel erg een deficiet perspectief. Er zijn honderden excuses waarom er niet meer mensen van kleur aan de universiteit werken: “Ze zijn nog niet zover, ze kiezen andere disciplines, ze zullen wel komen als het eenmaal zover is, wij kunnen daar niet zoveel aan doen”. Het onschuldige

zelfbeeld, zoals ik dat voor heel Nederland vaststelde in *Witte onschuld*, geldt net zo hard voor de universiteit.

In jouw boek *Witte onschuld* maak je een analyse van de Zwartepietendiscussie in Nederland. Hoe kijk jij naar de laatste ontwikkelingen?

De Zwartepietendiscussie heeft zich in korte tijd geïntensiveerd. Als je kijkt naar de percentages van Nederlanders die bijvoorbeeld in 2010 geen enkel probleem zagen in de figuur van Zwarte Piet dan zie je dat die aantallen radicaal omgedraaid zijn. Het is als het ware een soort achterhoede gevecht geworden.

Ik denk dat er een aantal sleutelmomenten zijn in die discussie waarin het werk van Annette Krauss en Petra Bauer in 2008 in het Van Abbemuseum en de acties van Quinsy Gario en Jerry Afriyie heel belangrijk zijn geweest. En ook de ongelofelijke vasthoudendheid van die anti-Zwarte Piet demonstranten die jaar op jaar zich laten afranselen, maar niet ophouden. Die blauwe familie moet ook eens flink bij zichzelf te rade gaan. Hetzelfde geldt voor minister van Justitie Yesilgöz (VVD) die de politieagenten verdedigt zonder in te gaan op de kritiek.

Omgevingsfactoren zijn belangrijk voor het ingenomen standpunt rond Zwarte Piet, waarbij vooral opleiding een rol speelt. Het wordt nu meer als een teken van onbeschaafdheid gezien om Zwarte Piet nog te willen verdedigen. Daarmee lijkt het ook een kwestie geworden van grootstedelijk Nederland ten opzichte van het platteland dat blijft vasthouden aan Zwarte Piet. Kritiek op Zwarte Piet wordt gezien als een aanval op de Nederlandse cultuur – een houding die vanuit rechtse politieke partijen en groeperingen wordt gepropageerd. Dit gaat natuurlijk voorbij aan de inhoudelijke bezwaren tegen de figuur van Zwarte Piet; daar gaat niemand op in. Het argument is: “Het is onze cultuur en daarom is die goed en kan die nooit racistisch zijn.” Ik vind het niet bepaald een erg intellectueel argument om te vuur en te zwaard te willen verdedigen dat de Nederlandse cultuur per definitie niet racistisch is.

Vrijwel niemand kan nu nog volhouden: “Dit is een onschuldig kinderfeestje, waar maken jullie je druk om.” Het geeft hoop dat het aanhoudend blijven protesteren en onder de aandacht brengen van racisme in de Nederlandse samenleving effect heeft. Het beeld van Zwarte Piet, waar veel affect en zelfbeeld aan vastzit, is een symbool dat dus gesloopt kan worden.

Op 19 december 2022 heeft minister-president Rutte namens de Nederlandse Staat excuses aangeboden voor het slavernijverleden. Wat vind jij van deze excuses?

Ik vind het een voortzetting van de houding die er altijd al is geweest ten opzichte van de koloniën in de West. Het is die verkokerde blik om weer onderscheid te maken tussen de verschillende delen van het Rijk. Ook in Indonesië en Zuid-Afrika bestond slavernij.

Het is een voorbeeld van de verschillende Nederlandse affecten ten aanzien van hun voormalige koloniën, Indonesië, ten opzichte van het westelijke deel van het Rijk. Er wordt met buitengewoon veel neerbuigendheid naar die koloniën in de West gekeken.

Er is heel lang een gevoel met betrekking tot die kolonie dat die alleen maar geld kostte. De marktprijzen van suiker

en koffie gingen steeds meer omlaag, waardoor de producten uit Suriname en de Antillen minder geld opleverden. Ook bestond het idee dat die bevolkingsgroepen cultureel gezien erg dicht bij de natuur stonden in tegenstelling tot de bewoners van ‘Ons Indië’ aan wie een hoogwaardige cultuur toegeschreven werd.

De excuses van de Nederlandse regering zijn hier een voorbeeld van. Alsof het een moetje is, even door de zure appel heen bijten en dan gaan we het zo snel mogelijk weer vergeten. Nederland bepaalt alles heel eenzijdig. Kennelijk zijn ze er tijdens al die bezoeken van Tweede Kamerleden en minister-president Rutte zelf aan Suriname niet toe gekomen om te praten over een geschikte datum, die genoeg voorbereidingstijd geeft om daar op een goede manier invulling aan te geven. Net als mijn indruk over de onafhankelijkheid van Suriname: we moeten het er zo snel mogelijk doorjassen, want goddank dan zijn we van ze af.

Die verkokering geldt ook voor het slavernijmuseum dat in Amsterdam komt. Het museum richt zich op slavernij in de West waar vooral Suriname voorop staat en vergeet al die andere gebieden waar kolonialisme heeft geheerst. Het is een voortzetting van het koloniale denken.

Waar gaat jouw nieuwe boek over?

Mijn nieuwe boek *Families navigating empire* gaat over mijn vier Surinaamse grootouders die allen zijn geboren in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Ik heb aan mijn moederskant een Creoolse grootvader en een native Surinaamse Arawakse, dus een Indiaanse grootmoeder. En aan mijn vaderskant heb ik een Creoolse grootvader en een Asjkenazisch joodse grootmoeder.

Het is pijnlijk dat ik juist van de joodse familie het meeste afweet dankzij historische bronnen. Ik weet van een eerste voorvader die in 1736 vanuit Duitsland is geëmigreerd naar Suriname. Van die andere voorouders is van voor de afschaffing van de slavernij nauwelijks bronnenmateriaal te vinden. Ik moet het hebben van naslagwerken over wie er vrij kwamen in 1863 en verhalen die in mijn familie circuleren.

Ik probeer erachter te komen hoe deze mensen elkaar gevonden hebben. Hoe gingen ze met elkaar om, hoe zit het met gender, klasse, seksualiteit, ras/etniciteit? Het dominante beeld is dat Suriname een pluralistische samenleving is met verschillende etnische groepen die allemaal naast elkaar leven en niks met elkaar te maken hebben. Maar dat geldt dus niet voor mijn familie. Je ziet veel meer gemengde huwelijken of betrekkingen tussen verschillende etnische groepen.

Dat ben ik aan het onderzoeken op een andere manier dan een puur academische manier. Ik beoefen een nieuw genre dat *critical fabulation* heet, deze term is geïntroduceerd door Saidiya Hartman. Zij zegt dat we ons zoveel mogelijk moeten baseren op historische bronnen, maar datgene wat we niet kunnen weten, ‘geïnformeerd moeten verzinzen’. Ik heb bijvoorbeeld nooit verhalen gehoord over hoe mijn grootouders elkaar zijn tegengekomen, dus moet ik dat fabuleren, maar wel op een manier die overeenkomt met hoe verschillende etnische groepen elkaar konden ontmoeten in die samenleving. Ik ben geen historica en dit is een fijne manier waarop ik mij tot de discipline kan verhouden: door kritisch te fabuleren.

Asa Splinter (die/diens) werkt als adviseur Diversiteit & Inclusie bij het Dordrechts Museum en is zelfstandig onderzoeker op het gebied van Japanse erotische kunst en genderrepresentatie. Splinter publiceerde eerder artikelen over transgenderidentiteiten in Tokio tijdens de jaren 1960 (Andon -Society for Japanese Art), mizu shōbai (Museum No Hero) en verschillende erotische shunga en shunpon (Sieboldhuis).

Yoshida Hanbei (1686) Jo-Tsubi (L) en Futanari (R) in 'Kōshoku Kinmō-zui' (met dankbetuiging aan de International Research Center for Japanese Studies)

Het intersekse lichaam in Japanse prentkunst

De onthullende geschiedenis van *futanari* en *henjō nanshi*

“[...] ‘s nachts slopen ze de kamer binnen om onder diens kleding te gluren en zagen zij de genitaliën van zowel man als vrouw. Dit is wat men *futanari* noemt”, *Yamai Sōshi*, twaalfde eeuw, Japan. Intersekse roept vragen op over het definiëren van gender, of het biologisch of cultureel is; maar ook of die genderconstructies niet eurocentrisch zijn. Dit artikel is een analyse van afbeeldingen met intersekse lichamen uit Japan vóór 1868, toen het land circa drie eeuwen de grenzen had gesloten voor buitenlandse invloeden. Er wordt beargumenteerd dat het intersekse lichaam geen neutraal gegeven is, hoe de betekenis ervan wordt bepaald door de maker(s) en kijker(s), maar bovenal dat de geschiedenis en ervaringen van intersekse meer aandacht verdienen.

Inleiding

In Japan zijn er tussen 1600 en 1868 circa drieduizend erotische boeken gepubliceerd waarin geen seksuele fantasie

te gek lijkt. Van gangbare fantasieën zoals romantische rendez-vous tussen geliefden, exotische standjes, vreemdgaan of exhibitionisme tot extremere fantasieën met verkrachting, geweld, bestialiteit en seks met monsters. De Israelisch-Japanse kunstverzamelaar Ofer Shagan toont in *Japanese Erotic Art* met 1200 illustraties een breed overzicht van de diversiteit in erotische boeken (*shunpon*) en prenten (*shunga*), maar zegt dat illustraties van intersekse personen zelden voorkomen.¹ Zo zijn er bijvoorbeeld meer afbeeldingen te vinden van mensen, dieren en objecten met een vulva of fallus als gezicht, dan personen met beiden vulva en fallus als geslachtsdeel.

Al in 1922 probeerde de Japanse schrijver Miyatake Gai-kotsu een antwoord te vinden op de vraag wat er gebeurt met de maatschappij als de binaire verdeling verdwijnt. In zijn boek ‘Hannannyōkō’ bracht hij een compilatie van teksten en illustraties over intersekse personen uit de periode 1100 tot 1900 samen, waarmee Miyatake Gai-kotsu stelt dat gender en seksediversiteit geen modern fenomeen is en hoe op een dag mannen zullen zijn zoals vrouwen en vrouwen zoals mannen.² De Franse filosoof Michel Foucault argumenteert in *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-Century French Hermaphrodite* uit 1980 dat het geslachtsdeel pas vanaf eind negentiende eeuw een rol speelt in geslachtsbepaling en dat het voor die tijd bepaald werd door kleding en cultuur. Daarom waren personen met intersekse conditie minder zichtbaar en zouden ze meer vrijheid hebben om ‘tussen genders’ te leven. Een geslachtsverandering kon als het ware gekozen worden door de haardracht en manier van kleden. Ondertussen hebben verschillende Europese onderzoeken het tegendeel bewezen en blijkt dat personen met atypische geslachtskenmerken in de premoderne tijd net zo goed weinig vrijheid hadden om van gender te wisselen.³ Sterker nog, intersekse

lichamen werden gezien als 'objecten' om te bekijken, te bespotten, medelijden mee te hebben of te erotiseren.⁴

Tot nu toe is er nog maar weinig onderzoek gedaan naar intersexe geschiedenis buiten Europa en Amerika, maar daar hoopt dit artikel enige verandering in te brengen. Allereerst wordt een algemeen overzicht geschetst van intersexe geschiedenis dat antwoord biedt op de vragen: wat betekent het intersexe lichaam en waarom is deze kennis belangrijk om genderconstructies te begrijpen? Vervolgens worden middels een visuele analyse vier casussen behandeld om antwoord te geven op de hoofdvraag: waarom zijn er zo weinig afbeeldingen van intersexe personages in premodern Japan en wat vertelt dit over houdingen tegenover gender?

Zoektocht naar het 'ware' geslacht

Drie stromingen binnen de Grieks-Romeinse denkwijze hebben grote invloed op de hedendaagse bepalingen van iemands geslacht. Hippocrates (circa 460-375 v.Chr.) beschreef een 'enkelvoudige geslachtsmodel'. De man is het enige, en juiste, geslacht waarbij alle seksuele differentiaties daarvan inferieure variaties zijn. Aristoteles (384-322 v.Chr.) daarentegen, geloofde in een 'tweevoudig geslachtsmodel' van man versus vrouw, waarbij het onmogelijk was om zowel man en vrouw te zijn, laat staan iets daarbuiten.⁵ Het idee dat een lichaam niet man én vrouw (of iets anders) kan zijn werkt door tot in de huidige tijd. Sterker nog, geneeskundigen en dokters doen sinds de negentiende eeuw hun uiterste best om het 'ware' geslacht van een intersexe persoon te determineren of operatief te forceren, vaak zonder te luisteren naar de ervaring en wensen van de persoon in kwestie.⁶ Galenus (131-201 n.Chr.) maakte een geconsolideerd model van Hippocrates' en Aristoteles' theorieën over geslacht. De vrouw was een omgekeerde man, wiens geslachtsdelen naar binnen waren gekeerd in plaats van naar buiten. Daardoor was er niet één geslacht zoals Hippocrates voorstelde, maar zijn man en vrouw ook niet zo gepolariseerd als Aristoteles dacht.⁷ Toevallig komt de theorie van 'het omgekeerde lichaam' ook terug in de Chinese geneeskunde die van invloed is op de Japanse denkwijze over geslachtsbepaling.⁸

Het geslacht ontleed in geneeskunde en erotica

China speelt sinds het begin van de jaartelling een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Japanse cultuur, vergelijkbaar met de oude Grieken en Romeinen die niet los te koppelen zijn van de Europese geschiedenis. Chinese filosofie en geneeskunde dragen daarom voor een groot deel bij aan de constructie van gender en geslacht in premodern Japan. Zo werd er gedacht dat een gezond lichaam bestond uit de 'vijf organen en zes ingewanden' (*'gozo roppu'*) die in evenwicht zijn met yin/yang energiestromen.⁹ Yin/yang gaat niet over polarisatie, maar balans. Dus ook een balans tussen mannelijk/vrouwelijk. Aangezien het vrouwenlichaam daarnaast werd gezien als een mannenlichaam dat naar binnen was gekeerd, lijkt het alsof de houding tegenover verschillen in geslacht en gender minder rigide was in premodern Japan. In werkelijkheid was er strikte hiërarchie tussen klassen, gender en rolpatronen.¹⁰ Deze hiërarchie kwam dankzij de staatsideologie van het neo-confucianisme dat sinds het eind

van de Kamakuraperiode (1185-1333) door de machthebbers werd gebruikt om de maatschappij te ordenen.

Vanaf 1650 vond een paradigma verschuiving plaats binnen de Japanse geneeskunde dankzij een wetsverandering die de import van buitenlandse boeken toeliet. Aangezien Nederland als enige land in Europa handelsrechten had met het gesloten Japan, vonden veel Nederlandse boeken over geneeskunde hun weg naar het land. In Japan was tekenen naar observatie van een autopsie en anatomisch concrete illustraties van weinig belang binnen de energie georiënteerde Chinese geneeskunde, terwijl het confucianisme anatomische ontleding zag als oneerbiedig voor de overledenen, nabestaanden en voorgaande generaties. Toen in 1774 de Japanse vertaling verscheen van het anatomieboek de 'Ontleedkundige tafelen' (*'Kaitai shinsho'*) ontketende dat een revolutionair nieuwe blik op het lichaam.¹¹

Volgens de Japanse onderzoeker Kanatsu Hidemi was het lichaam in premodern Japan 'sekseloos' en droegen medische afbeeldingen naar anatomische ontleding (*shintai-zu*) ertoe bij dat het geslachtsdeel een rol begon te spelen in seksedifferentiatie.¹² Hier valt wat voor te zeggen, was het niet dat het canonwerk van de Chinese en Japanse geneeskunde, de 'Suwen' uit 220 v.Chr, geen uitgebreide aandacht aan genitaliën, seks en reproductie besteedt.¹³ Wel zijn er grote aantallen (erotische) werken waarmee de 'juiste' en 'onjuiste' geslachtsdelen zijn geïllustreerd. Zo heeft de ideale vrouw een plompe vulva die als twee gevulde broodjes (*manju*) naast elkaar liggen met een vagina zo vol en roze als een perzik en wijzen haar borsten naar voren en zijn deze niet te groot noch te klein.¹⁴ Japanologen Andrew Gerstle en Hayakawa Morita hebben verscheidene premoderne Japanse (erotische) boeken vertaald naar het modern Japans en Engels waarmee een dieper inzicht wordt verkregen in houdingen tegenover seks en gender in populaire cultuur. Waar tegenwoordig teksten en illustraties voor geneeskunde en erotica streng zijn gescheiden, was daar in de premoderne tijd meer kruisbestuiving tussen wetenschap en erotica.¹⁵

Het geslacht in twijfel

Wie bepaalt hoe het 'normale' mannenlichaam en 'normale' vrouwenlichaam eruit ziet? In China van de zestiende en zeventiende eeuw werd uitgebreid gedocumenteerd wanneer een lichaam niet voldeed aan de norm. Deze norm hield in of het lichaam in staat was tot seksuele reproductie, waarbij met name zwangerschap een bepalende factor speelt voor iemands geslacht. Naast geslachtsbepaling bij de geboorte waren zwangerschapsproblemen daardoor regelmatig de aanleiding voor de ontdekking van een intersexe conditie. Uiteindelijk was het aan geneesheren en bureaucraten die bepaalden of iemand vervolgens 'man', 'vrouw' of 'iets anders' was, waarbij de ervaring van de persoon in kwestie buiten beschouwing werd gelaten.¹⁶

De belangenverstrengeling van geneeskunde en politiek in het behoud van een binaire verdeling tussen mensen met penis en mensen zonder penis mag niet worden onderschat.¹⁷ Het intersexe lichaam trekt dat binaire systeem in twijfel, waardoor er verwoede pogingen worden gedaan om het geslacht te definiëren.¹⁸ Dit machts spel om gender en seksuali-

teit te controleren op basis van het wel/geen penis hebben of wel/niet kinderen kunnen baren vindt overigens niet alleen in oud en modern China en Japan plaats, maar ook op veel andere plekken ter wereld.

Er zijn Japanologen die net als Foucault beweren dat het geslachtsdeel en het lichaam geen rol speelde in de premoderne tijd. Ze stellen dat het voorheen makkelijker was om 'tussen genders' te leven omdat gender cultureel bepaald is door bijvoorbeeld kleding, haarstijl of gedrag.¹⁹ Sterker nog, er wordt beweerd dat het gedachtengoed van seksedifferentiatie op basis van het lichaam een Europees overgenomen fenomeen is dat voorheen niet bestond in Japan.²⁰ Door deze wijze van denken wordt indirect gezegd dat er geen onderzoek gedaan kan worden naar de geschiedenis van intersekse personen omdat we ze niet zien of niet kunnen benoemen, waardoor ze dus niet bestaan. Gender verandert met de tijd en daarmee raken sommige definities in verval of worden er nieuwe definities uitgevonden. Dit artikel gebruikt de term 'intersekse' als diachrone en overkoepelende benadering voor personen of lichamen die niet voldoen aan de normatieve definitie van man of vrouw zoals de maatschappij die hanteert.²¹ Tevens laat dit artikel de historisch Japanse termen voor intersekse niet buiten beschouwing om zo breed mogelijk bij te dragen aan de onderzoeksvelden genderstudies en Japanse kunst en geschiedenis.

In de komende sectie wordt er gekeken naar een aantal Japanse bronnen waarop figuren zijn afgebeeld met geslachtskenmerken die buiten de normatieve definitie van man of vrouw vallen om te bewijzen dat het biologisch geslacht ook in de premoderne tijd werd gebruikt voor genderconstructies. Tevens wordt aangetoond hoe de rol van de artistieke makers bijdraagt aan zichtbaarheid en opvattingen over het intersekse lichaam. Motivatie voor de analyse van specifiek deze bronnen komt door het geringe beschikbare beeldmateriaal. Alleen al gedurende de Edoperiode (1603-1868) zijn er meer dan drieduizend erotische boeken (*shunpon*) uitgegeven, losse erotische prenten en schilderijen niet eens meegerekend.²² Maar het is bijzonder opvallend hoe weinig afbeeldingen van lichamen met seksediversiteit te vinden zijn. Komende analyse poogt een verklaring te geven waarom de intersekse persoon zo weinig werd afgebeeld en wat het gevolg hiervan is voor houdingen tegenover gender en seksualiteit.

De vroeg(st)e verbeelding van intersekse

Het intersekse lichaam stelt de maatschappelijke binaire verdeling tussen mensen met een penis en mensen met een vulva in vraag. Afhankelijk van het politieke of religieuze klimaat in Europa werd het intersekse lichaam door de eeuwen heen soms verbeeld als transcendentale schoonheid, zoals Bernini's slapende Hermaphroditus, soms als absurdistisch monster, zoals bij Barthélemy Aneau. Doorheen de Japanse geschiedenis worden intersekse figuren op behoorlijk consistente wijze afgebeeld als personen met borsten, fallus én vulva.²³

In de Japanse rolschilderingen 'Yamai no Sōshi' ('Ziektes en misvormingen') uit de twaalfde eeuw bevindt zich de vroegst gedocumenteerde afbeelding van een intersekse persoon onder de noemer *futanari*. De *futanari* wordt beschreven als iemand met een mannelijk uiterlijk, die ook vrouwelijke

kenmerken heeft. Twee figuren besluiten dit verder uit te zoeken en sluipen de kamer binnen om de geslachtsdelen te begluren van de slapende intersekse persoon. Ze zien een fallus en vulva en wijzen en lachen ernaar. Dat de spot wordt gedreven met het intersekse personage, plus het feit dat *futanari* is opgenomen in een collectie rolschilderingen over ziektes en misvormingen duidt op een negatieve houding tegenover atypische geslacht en genderkenmerken.²⁴ In de huidige tijd wordt de term *futanari* gebruikt in Japanse erotische strips en anime om een seksueel aantrekkelijk individu aan te duiden die borsten, fallus én vulva heeft. Aangezien de 'Yamai no Sōshi' uit een andere periode komt en niet behoort tot hetzelfde artistieke medium als de hiernavolgende afbeeldingen, is ervoor gekozen om deze bron verder buiten beschouwing te laten.

Vanaf de zeventiende eeuw ontstonden er meer illustraties van intersekse karakters. Een reden voor deze groei in visuele representatie was de revolutionaire houtblokkunst waardoor een groter publiek toegang kreeg tot visuele (en tekstuele) middelen met als gevolg een bloeiende commerciële marktwerking. Het proces van houtblokkunst was een samenwerking tussen verschillende personen zoals illustrator, drukker en uitgever. Hoewel prenten en boeken doorgaans gekend zijn onder de naam van de illustrator, speelde de uitgever een bepalende rol in wat wel of niet werd gepubliceerd. Deze laatste liet zich immers liever leiden door vraag van de consument dan artistieke vrijheid van de illustrator. De distributie van prenten en boeken ging via winkels, maar ook bijvoorbeeld via boekventers die langs de deuren gingen om deze zaken te koop en/of te leen aan te bieden.

De hoofdstad Edo (huidig Tokio) was het belangrijkste centrum voor de ontwikkeling van houtblokkunst. Overigens bestond deze stad voor bijna zeventig procent uit mensen met penis en scrotum. Dit kwam doordat boeren naar de stad trokken voor beter werk en door een politiek edict (*sankin kōtai*) dat *daimyo* landeigenaren uit het heel Japan gebood om geregeld voor langere periode naar Edo te trekken. Zodoende werden veel van de (erotische) boeken en prenten voor en door mensen met een penis gemaakt en was veel van deze materie over mensen met een vulva.²⁵

Kōshoku Kinmō-zui (1686)

Yoshida Hanbei (werkzaam tussen 1664-1689) was een illustrator uit Kyoto en één van de eerste artiesten in Japan die zijn werken signeerde. In 1686 publiceerde hij het boek 'Kōshoku Kinmō-zui' ('Erotische verzameling afbeelding om de jongeren te informeren'), wat gezien kan worden als de eerste Japanse seksualiteitsencyclopedie.²⁶ Het is een parodie (*mitate*) op de confucianistische tekst 'Kinmō-zui' ('Verzameling afbeeldingen om de jongeren te informeren') uit 1666 door Nakamura Tekisai (1629-1702). In premodern Japan werd regelmatig de spot gedreven met de rigide staatsideologie van het (neo)confucianisme. Wanneer woorden zoals *kōshoku* (erotisch) of *makura* (kussen: een eufemisme voor seks) aan een titel vooraf gaan, dan betreft het waarschijnlijk een erotische parodie van een ander werk.

De 'Kinmō-zui' ('Verzameling afbeeldingen om de jongeren te informeren') was oorspronkelijk een geïllustreerde

encyclopedie met belangrijke klassiek Chinese vocabulaire en diens Japanse uitspraak. 'Kōshoku Kinmō-zui' ('Erotische verzameling afbeelding om de jongeren te informeren') is een geïllustreerde encyclopedie met vocabulaire over genderrepresentatie, seks en reproductie. Het bevat onder andere informatie over sociaal correcte haarstijlen en zelfs welke vorm van wenkbrauwen in de mode waren en hoe je daaruit iemands leeftijd of sociale status kon inschatten. Het laatste volume van de encyclopedie bevat illustraties en terminologie van vulva's, penissen en scrotums.

Hierin bevindt zich onder andere een illustratie van een persoon met opengeslagen kimono die voorovergebogen zit op een bankje met de blik omlaag richting een onbeschat kruis. Boven het hoofd staan verschillende termen voor 'intersekse' geschreven in Chinese karakters met aan de rechterzijde in verticaal schrift de Japanse lezing. Van rechts naar links staat het volgende:

- Het Chinese karakter 'vreemd' met de Japanse lezing *futanari* ('tweeledig zijn'): opvallend is dat dit geen erkende schrijfwijze is van het woord 'futanari', dat gebruikelijk geschreven wordt met de Chinese karakters 'twee' en 'zijn'.
- De Chinese karakters 'persoon' 'ziekte' met de Japanse lezing *mata ninka*: te vertalen als nogmaals/oftewel (*mata*) iemand met dubbel geslacht of een persoon die in een ander geslacht is getransformeerd.²⁷
- De Chinese karakters 'half' 'maan' 'yin/vrouwelijk/schaduw' met de Japanse lezing *hangetsu-in*.
- De Chinese karakters 'half' 'maan' 'yang/mannelijk/zon' met de Japanse lezing *hangetsu-yō*.
- De laatste twee Chinese karakters zijn niet voorzien van een Japanse lezing.

Waar alle andere afbeeldingen in het boek simpelweg één woord per prent hebben, is dit de enige waar meerdere termen werden gebruikt om de afbeelding te verklaren. Daaruit valt op te maken dat het intersekse lichaam toen al moeilijk te categoriseren viel. Desalniettemin werd er door de makers voor gekozen om het intersekse personage niet te scharen onder een zelfstandige categorie als die van mensen met penissen, maar deze te plaatsen onder de categorie van mensen met vulva's (*tsubi*).

Bij het vergelijken van deze *futanari*-afbeelding met de afbeelding van de figuur die is voorzien met een schijnbaar eersteklas vulva (Chinese karakters 'top/boven/omhoog' en 'open(ing)', voorzien van de Japanse lezing *jō-tsubi* en *jō-kai*) ontstaat een interessante ontdekking. Het *jō-tsubi* personage is vergezeld door een knielende aanbidder met een grote erectie, terwijl geen van de andere mensen met een vulva noch het *futanari* personage dat gezelschap heeft. Opvallend is dat de *jō-tsubi* en *futanari* beiden zijn geportretteerd met de ongebruikelijke *tama-musubi* haarstijl, terwijl de overige personages meer gangbare haarstijlen hebben. Met de lange zwarte lokken die over de schouders draperen krijgt de *jō-tsubi* een nonchalante uitstraling die in deftige balans wordt gebracht dankzij een luxueuze kimono. De *futanari* daarentegen heeft een simpele kimono aan waardoor de uitstraling niet nonchalant maar slonzig oogt. De voorovergebogen houding versterkt deze associatie, net als de tenen die naar binnen zijn gekruld,

Keisai Eisen (1822-23) *Henjō nanshi* in 'Makura Bunko'

(met dankbetuiging aan Honolulu Museum of Art, object nummer 2016-56-033)

wat een motief was voor smart en lijden. De 'Kōshoku Kinmō-zui' lijkt daarmee te impliceren dat eersteklas genitaliën geluk, aanbidding en rijkdom brengen. Hoe meer ze echter van die norm afwijken hoe meer schaamte en verdriet ze brengen.

Makura Bunko (1822)

Keisai Eisen (1790-1848) kwam uit een samoeraifamilie, maar op twintigjarige leeftijd overleden zijn ouders en trok Eisen eropuit, opende een eigen zaak in gezichtspoeder, schreef toneelstukken en werd uiteindelijk bekend als illustrator. Eisen werd met name beroemd in het genre van schone vrouwen en erotische werken, waarvan het erotische boek 'Makura bunko' ('Kussenbibliotheek') uit 1822 een voorbeeld is. Het boek bevat verschillende afbeeldingen en teksten over seks, seksuele gezondheid en voortplanting, waaronder een 'inside shot' van een baby in de baarmoeder.²⁸ Zo is er tevens een prent van iemand die is geportretteerd met borsten, vulva en fallus onder de noemer *henjō nanshi*.

Aan het eind van de achttiende eeuw had *futanari*, de eerder gebruikte term voor intersekse, de positieve betekenis gekregen voor androgyne kwaliteiten van een acteur binnen het (exclusief door mensen met penis gespeelde) kabukitheater.²⁹ Het intersekse lichaam ging door onder de naam *henjō nanshi* en naast sensatie gedreven artikelen uit vroegmoderne kranten kreeg het in 1844 ruime aandacht in het werk 'Wakan Kiji Henjō nanshi No Setsu' door de auteur Hata Ginkei.³⁰

Utagawa Kunitora (1826) 'Otsumori Sakazuki' (prent 1)

Utagawa Kunitora (1826) 'Otsumori Sakazuki' (prent 2)

Een zoekopdracht naar *henjō nanshi* in Kotobank, de online database van Japanse woordenboeken, levert een verhaal op uit de Lotus Sutra over een meisje die Verlichting bereikt door zichzelf in een jongen te transformeren. Kotobank vermeldt echter niet dat het ook een benaming was voor intersekse. Dit toont hoe opvattingen over gender onderhevig zijn aan tijd, dat terminologie verandert met de jaren en dat het gevaar bestaat dat verhalen over seksediversiteit in de geschiedenis verloren gaan.

Wat kan deze prent in 'Makura Bunko' vertellen over houdingen tegenover seksediversiteit in premodern Japan? Een persoon zit gehurkt met opengeslagen kimono en over een kamerscherm hangt de *obi* ceintuur die normaliter wordt gebruikt om kleding bijeen te houden. Borsten en kruis zijn ontbloot en tussen de benen ontspringt vanuit een bos schaamhaar een grote erectie uit twee schaamlippen. De persoon kijkt ernaar met omlaag hangende mondhoeken: een expressie van ongenoegen. Het haar is opgestoken volgens vrouwelijke mode en het feit dat de wenkbrauwen ontbreken is geen toeval. Wanneer een persoon met vulva trouwt wordt die geacht de wenkbrauwen af te scheren om niet langer verleidelijk te zijn voor mensen met een penis. De mogelijkheid om kinderen te baren is een sterke indicator voor seksuele differentiatie en voor mensen met een vulva was dat de belangrijkste taak binnen de patriarchale neoconfucianistische maatschappij. Geslachtsdelen die niet voldoen aan 'de norm' werden ook wel gezien als een bedreiging voor gezonde reproductie.

Het belang van 'normale' geslachtsdelen kan ook opgevoerd worden uit het volgende verhaal. Tijdens een carnavalsshow (*misemono*) in 1806 kreeg een zogeheten 'testikelmeisje' zoveel aandacht vanwege diens schoonheid dat een man zelfs een huwelijksaanzoek deed. Het 'testikelmeisje' kwam echter te overlijden na een geslachtsoperatie waarbij gepoogd werd om de testikels te verwijderen.³¹ Onder invloed van het neoconfucianisme was het Japan van vroeger een hiërarchische en patriarchale maatschappij waarbij het ene lichaam ondergeschikt is aan het andere lichaam. De persoon met een vulva werd beoordeeld op haar schoonheid of reproductieve kwaliteiten. Het intersekse lichaam kan mogelijk geen kinderen baren en belandde daarom nog lager in de seksuele hiërarchie, waardoor het in de ogen van de

maatschappij iets was om medelijden mee te hebben. Deze prent lijkt het treurige lot van de intersekse persoon als een gehuwde vrouw te verbeelden wiens geslachtsdelen te wensen overlaten over 'haar' taak om kinderen te baren.

Otsumori Sakazuki (1826)

'Otsumori Sakazuki' is een erotisch boek uit 1826 dat bestaat uit drie volumes, waarvan in het derde volume drie afbeeldingen voorkomen met een intersekse personage. Er is geen overeenstemming of dit boek geïllustreerd werd door Utagawa Kunitora, Utagawa Kunisada of Utagawa Toyokuni. In de eerder geziene werken werd de intersekse persoon heel statisch afgebeeld en enkel voorzien van een lemma. Dit boek daarentegen bevatte een verhaal en werd tevens voorzien van (erotische) dialogen in de prenten zelf. Dat het boek een intersekse personage liet zien dat expliciete erotische handelingen uitvoert, was een nieuwe evolutie.

De eerste vier pagina's bevatten een inleiding over een getrouwd koppel die bidden voor de geboorte van een zoon of dochter. Het gebed werd verhoord, maar dan blijkt bij de bevalling dat hun kind intersekse (*henjō nanshi*) is. Onderhand is het kind bijna zestien jaar, wat een teken is voor seksuele volwassenheid. De eerste prent laat een extravagante kamer zien waarin twee luxueus geklede figuren op het punt staan om op een matras de liefde te bedrijven. Hun bovenlichamen zijn verborgen onder meerdere lagen kimono, maar hun onderlichamen zijn onbedekt en onthullen dat de linkerfiguur een behoorlijke penis heeft en de rechterfiguur een vulva. De linkerfiguur maakt diens vingers nat met speeksel als een vorm van glijmiddel. De rechter heeft een uitgedoste haarstijl en draagt een *furisode* (kimono met lange mouwen) wat gegenderde stereotypen zijn om een jong(er) meisje aan te duiden. De linker heeft een soberdere kimono met kortere mouwen, wat aantoont dat diegene een ouder persoon is. Behalve geslacht, heeft leeftijd de bepalende functie of iemand dominant of onderdanig is. Dit is te herleiden tot *wakashudō*, een sociale institutie tussen twee personen met penissen, waar de oudste persoon penetreert terwijl de jongste anaal gepenetreerd wordt. Deze illustratie bouwt op het patriarchale idee dat de penis en penetratie noodzakelijk zijn voor seks en komt met een 'fantasierijke' oplossing voor seks tussen twee

Utagawa Kunitora (1826) 'Otsumori Sakazuki' (print 3)
 (met dankbetuiging aan de International Research Center for Japanese Studies)

personen met vulva's door één van hen een fallus te geven. Daarmee komt het intersekse personage uit deze afbeelding dicht in de buurt van de hedendaagse *futanari* - een archetypische binnen Japanse erotische strips en anime gekenmerkt als iemand met borsten, vulva en penis.

De tweede prent toont twee personen in een ruimte met kamerscherm. De ene heeft een rijk gedecoreerde kimono aan en duwt de ander, in simpel zwart-wit gestreepte kimono, op de grond. Links op de grond ligt een erotisch prentenboek opengeslagen met de illustratie van een koppel dat de liefde bedrijft onder een deken. Het scenario op de voorgrond is minder verhullend van aard. De onderworpen persoon heeft de benen gespreid en achter het ondergoed vandaan springt een fallus omhoog die aandachtig wordt bekeken door de dominante figuur. Het lijkt deze laatste wel te behagen, aangezien tussen diens kleurrijke kimono ook een omvangrijke erectie de kop opsteekt. "Je wist niet dat ik *futanari* ben, hè" (*futanari to ha chitsuto mo shiranehe kana*), is een van de zinnen uit de dialoog waaruit blijkt dat dit scenario gaat over dominantie en onderwerping. Op basis van de genderattributen, kleding en haarstijl draait het specifiek om het taboe waarbij de als mannelijk gerepresenteerde figuur geforceerd wordt in een onderdanige rol en gepenetreerd zal

worden door iemand uit een sociale positie die zo iets eigenlijk niet hoort te doen.

De derde prent vertoont twee personen die lepeltje-lepeltje liggen in een interieur. In de achtergrond staat een kamerscherm en daarachter links een lage tafel en een mandje met tabaksproducten en een kopje voor rijstwijijn. Dit zijn gebruikelijke erotische motieven voor de fallus en vulva. Op een geruit matras in de voorgrond liggen twee personen met de deken verfrommeld aan het voeteneinde. Hun onderlichamen zijn ontbloot, waardoor onthuld wordt hoe de achterste persoon de voorste penetreert. De voorste persoon trekt diens kimono omlaag en lijkt het onderlichaam te willen verhullen. De ander doet juist het tegenovergestelde en kijkt met nieuwsgierige blik naar diens kruis. Het blijkt dat de persoon die gepenetreerd wordt zowel een vulva als een penis heeft. Opvallend is dat er geen erectie zichtbaar is, waardoor de vraag gesteld kan worden of beide partijen evenveel plezier beleven aan deze vrijpartij. Het intersekse lichaam is in deze prent in een onderworpen positie en letterlijk blootgelegd. Ditmaal lijkt het over een fantasie te gaan van onthulling en dominantie over het intersekse lichaam.

In het boek 'Otsumori Sakazuki' wordt het intersekse lichaam voor de eerste keer in een setting geplaatst met ac-

tieve handelingen. Zo is het intersekse personage niet meer een louter statisch figuur met onthuld onderlichaam, maar maakt die hier deel uit van de erotische fantasiewereld als iemand die de rol kan vervullen als dominerende/penetrender en onderdanige /gepenetreerde.

Conclusie

In het premoderne Japan wordt het intersekse lichaam verbeeld als een object van schaamte, medelijden en seksuele fantasie. Japanse termen die voor intersekse personen gebruikt werden, ondergingen een interessante evolutie, waarbij de ene term nog steeds in gebruik is, met andere connotatie, terwijl de andere term compleet is vergeten. *Futanari* is de eerste gedocumenteerde term om naar een intersekse persoon te verwijzen, maar dit woord evolueerde naar een term voor androgynie binnen het kabukitheater en is tegenwoordig beter bekend binnen de Japanse erotische manga en anime als iemand met borsten, vulva en fallus. *Henjō nanshi* verwees naar een passage uit de Lotus Sutra, maar vanaf de zestiende tot de negentiende eeuw was het de benaming voor intersekse personen. Totdat het uiteindelijk buiten gebruik raakte en zelfs niet meer in moderne Japanse woordenboeken terug te vinden is.

De bestudeerde Japanse afbeeldingen verbeeldden intersekse personen consequent als individuen met borsten, vulva en een fallus die zich tussen of boven de schaamlippen bevond. Vanaf de zeventiende eeuw werd de intersekse persoon geportretteerd met vrouwelijke kledingstijl en haardracht en waren er (nog) geen gevallen bekend met mannelijk haar en kledingstijl of andere gendervariaties. In Europa daarentegen werd het intersekse lichaam door de eeuwen heen op weinig consistente manier verbeeld. Daar werd het, afhankelijk van het politieke of religieuze klimaat, soms een morfeem monster, dan weer een transcendente schoonheid. Hoewel het intersekse personage nooit als monster werd afgebeeld in premodern Japan werd die wel getoond als iemand met een ziekte, een gebrekige vrouw of seksueel object. Belangrijk om te onthouden, is dat deze afbeeldingen van intersekse figuren hoofdzakelijk gemaakt waren voor en door mensen met een penis in een hiërarchische maatschappij die werd bestuurd door mensen met penis. Het zou dan ook mooi zijn als er ooit memoires ontdekt worden van een Japanse equivalent van Herculine Barbin, waardoor intersekse geschiedenis minder gaat over de geslachtsdelen en meer over de menselijke ervaring.

- O. Shagan, *Japanese Erotic Art: The Hidden World of Shunga* (Londen 2013) 317.
- M. Gaikotsu, 'Hannannyōkō (Thoughts on Hermaphroditism)', in: E. Tanizawa en T. Yoshino, (red.), *Miyatake Gaikotsu Chosakushu (Collected Writings of Miyatake Gaikotsu)* (Tokio 1986).
- R. Gilbert, *Early Modern Hermaphrodites: Sex and Other Stories* (New York 2002) 16.
- J.C. Mann, 'How to Look at a Hermaphrodite in Early Modern England', *SEL Studies in English Literature 1500-1900*, 46:1 (2006) 67-91, aldaar 67-68.
- R. Cleminson en F.V. García, *Hermaphroditism, Medical Science and Sexual Identity in Spain, 1850-1960* (Cardiff 2010) 6.
- E. Feder and K. Karkazis, 'What's in a Name? The Controversy over "Disorders of Sex Development"', *The Hastings Center Report* 38:5 (2008) 33-36, aldaar 33.
- Mann, 'How to Look at a Hermaphrodite in Early Modern England', 88.
- H. Kanatsu, 'Jūhachi seiki Nihon no shintai-zu ni miru onna to otoko', in: *Rekishigaku Kenkyūkai* (red.), *Sei to kenryoku kankei no rekishi* (Tokio 2004) 3-38, aldaar 8-9.
- A. Koch, 'Sexual healing: regulating male sexuality in Edo period books on "nurturing life"', in: *International Journal of Asian Studies* 10:2 (2013) 143-170, aldaar 152.
- C. Furth, 'Androgynous Males and Deficient Females: Biology and Gender Boundaries in Sixteenth- and Seventeenth-Century China', in: *Late Imperial China* 9:2 (1988) 1-31, aldaar 1.
- H. Johnson, *Western Influences on Japanese Art: The Akita Ranga Art School and Foreign Books* (Leiden 2005) 43.
- Kanatsu, *Jūhachi*, 4-5.
- J. Leo, *Sex in the Yellow Emperor's Basic Questions: Sex, Longevity, and Medicine in Early China* (Dunedin 2011) 123.
- A. Gerstle en M. Hayakawa, *Tsukioka Settei 3 "Onna dairaku takara-beki": Kinsei enpon shiryō shūsei VI (Collected Erotic Texts of the Early Modern Period VI)* (Kyoto 2018) 162.
- Gilbert, *Early Modern Hermaphrodites*, 140-141.
- Furth, *Androgynous Males*, 3.
- A.D. Dreger, 'Doubtful Sex: The Fate of the Hermaphrodite in Victorian England', *Victorian Studies* 38:3 (1995) 335-370, aldaar 338.
- J.P. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York 1999) 110.
- G.M. Pflugfelder, 'Strange Fates. Sex, Gender, and Sexuality in Torikaebaya Monogatari', *Monumenta Nipponica* 47:3 (1992) 347-368, aldaar 359-360.
- T.A. Algoto, *Sex, Science and Hermaphroditism in Early Twentieth-Century Japan (Santa Barbara 2014)* 3.
- Definitie voor intersekse volgens Stichting NNID - Nederlandse organisatie voor seksediversiteit. Geraadpleegd op 14 December 2022: www.nnid.nl/faq-items/wat-is-intersekse/
- Shagan, *Japanese Erotic Art*, 462.
- De *futanari* uit de 'Yamai no Sōshi' in de twaalfde eeuw was wel iemand met gender incongruente kleding, haar en gedrag, maar dit is in afbeeldingen uit de eeuwen die daarop volgen niet meer terug te zien.
- S. Yamamoto, 'Futanari, Between and Beyond: From Male Shamans to Hermaphrodites in The Illustrated Scroll of Illnesses', *Journal of Asian Humanities at Kyushu University* 3 (2018) 77-85, aldaar 78.
- A. Marks en S. Addiss, *Japanese Woodblock Prints: Artists, Publishers and Masterworks: 1680 - 1900* (Tokio 2010) 17.
- A. Haft, 'Affirming the Life Erotic: Yoshida Hanbei's Kōshoku kinmō zui (1686)', *Japan Review* 26 (2013) 99-116, aldaar 99.
- Ninka* in Kotobank onder lemma *jina*. Geraadpleegd op 12 December 2022: www.kotobank.jp
- T. Tanobe, *Isha Mitate - Eisen "Makura Bunko"* (Tokio 1996) 26-27.
- M.I. Morinaga, 'The Gender of Onnagata as the Imitating Imitated: Its Historicity, Performativity, and Involvement in the Circulation of Femininity', *Positions: East Asia Cultures Critique* 10:2 (2002) 245-284, aldaar 253.
- M. Kume, 'Honkoku wakan ki jihen henjō nanshi no setsu: Nipponhatsu no ryōsei guyū bunken-shū', *The bulletin of the Institute for Japan Studies, Kanda University of International Studies* 3:1 (2002) 48-99, aldaar 54-56.
- A.L. Markus, 'The Carnival of Edo: Misemono Spectacles from Contemporary Accounts', *Harvard Journal of Asiatic Studies* 45:2 (1985) 499-541, aldaar 528.

Ophelia Van Wijmeersch (1998) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en volgde een master film en televisie aan Falmouth University in Engeland, waar ze haar liefde voor het verleden combineerde met die voor de cinema.

Feministisch gedachtegoed in de sexploitatiefilm

Een genderanalyse van Stephanie Rothmans *The Working Girls* (1974)

De portrettering van vrouwen in de cinema wordt sinds het ontstaan van het medium film voornamelijk vormgegeven door de man. Het beruchte en hypermannelijke sexploitatie genre, een vorm van lagere budget-films, stond in de jaren zestig en zeventig bekend om de erotische en ondergeschikte weergave van de vrouw. Dit artikel illustreert aan de hand van de feministische sexploitatiefilm *The Working Girls* (1974) hoe Stephanie Rothman als een van de weinige vrouwelijke regisseurs toch feministische boodschappen kon verwerken in de patriarchale filmindustrie van de jaren zeventig.

Inleiding

Exploitatiefilms hadden als initieel doel de kijker te prikkelen of te choqueren en bestaan uit een verscheidenheid aan filmgenres (onder andere thriller, horrorfilm, 'women-in-prison film en 'martial arts'). De term verwijst dus eerder naar een label dan een genre op zich. De exploitatiefilm wordt gedefinieerd door de typische filmproductiemethode die de bedoeling heeft met een lager budget maximale winst te maken.¹ Toch wordt het door filmcritici en academici vaak als genre beschreven door de vaak herkenbare terugkerende (filmische) kenmerken.² Zoals het vertoon van (excessive) beelden van seks, geweld en taboeonderwerpen en de aanwezigheid van een misogynistische ondertoon en een lage productiewaarde (zwakke acteerprestaties, gebrekkig camerawerk en onuitgewerkte personages/script).³ Deze films speelden vaak in op het

The Working Girls (1974), filmposter. Bron: Wikimedia Commons

gebruik van sensationele elementen in een poging kijkers te trekken en waren voornamelijk gericht op een jong publiek (15-25 jaar).⁴ Dit genre was oorspronkelijk een typisch Amerikaans verschijnsel en bestaat al sinds de jaren twintig, maar werd voornamelijk populair in de (late) jaren zestig en zeventig door de verzwakking van de zelfcensuur.⁵

Uit dit exploitatiegenre ontstond ook het subgenre 'sexploitationefilm' dat zich onderscheidde door vooral toe te spitsen op het vertoon van naakt en gesimuleerde seksscènes met de bedoeling opwinding en entertainment te creëren voor de toeschouwer.⁶ Hierbij verschilt dit genre van pornografie door het behouden van een seksuele illusie en het nabootsen van seksuele daden in tegenstelling tot de pornografie die onmiskenbaar 'echte' seks in beeld bracht.⁷

Typerende voorbeelden van het misogynistische sexploitationefilm zijn onder andere Russ Meyers vrouwonvriendelijke film *Lorna* (1964) met een wrede verkrachtingsscène van het vrouwelijk hoofdpersonage in een rivier, Lou Campa's *Cool It Baby* (1967) waarin een fotograaf meisjes drogeert en dwingt om te participeren in seksfilms en orgiën, Jesús Franco's *Eugenie... The Story of Her Journey into Perversion* (1970) waarbij de vrouwelijke protagonist gedrogeerd, gemarteld en verkracht wordt en Gerardo de Leóns *Women in Cages* (1971) waarin vrouwen opgesloten worden in een gruwelijke gevangenis en ze sadistische straffen en onmenselijke zware arbeid moeten doorstaan.

Deze sexploitationefilms vertegenwoordigen een aantal complexe kwesties voor feministen. De meeste films in dit genre waren gericht op een mannelijk publiek en werden, zoals de meeste Hollywoodfilms in die tijd, ook door mannen gemaakt. Het filmgenre leunde op een overmatig gefetiseerd beeld van de vrouw. De voorstelling van vrouwen in sexploitationefilms als seksuele objecten was een stereotype dat sterk werd bekritiseerd door aanhangers van de tweede feministische golf, die ontstond in de jaren zestig.⁸

De tweede golf feministen wilden deze oude patriarchale stereotypen en codes van de Hollywood filmindustrie vernietigen en streefden naar de installatie van nieuwe soorten beelden van vrouwen als actieve subjecten. De implementatie van nieuwe filmische codes brengt moeilijkheden met zich mee, omdat het grote publiek de betekenis ervan niet begrijpt wanneer ze op een nieuwe manier worden gepresenteerd. Daarom wendden sommige feministen zich tot de filmtaal van het realisme om vrouwen op een realistische manier te portretteren. Zo werden vrouwen aan de hand van bewust gekozen kostuums, make-up en mise-en-scène (alle uiterlijke aspecten in het filmbeeld, zoals onder andere de decors en rekwisieten) realistischer, en niet als seksueel spektakel, in beeld gebracht. Feministische filmtheoretici Suzanne Moore en Zoe Dirse beweren daarnaast dat vrouwen de wereld anders zien en dat een vrouw achter de camera automatisch een vrouwelijk perspectief creëert. Ook humor speelde een belangrijke rol door het subversieve potentieel ervan. Zo probeerden vrouwelijke filmmakers de onderdrukende patriarchale ideologie, die voorheen inherent was aan dit filmgenre, te vervangen door die van het feminisme.⁹

De feministische schrijfster en regisseuse Stephanie Rothman gebruikte de Hollywoodcodes echter in haar voordeel.

In de door mannen gedomineerde productiewereld van exploitatiefilms was ze een uitzondering en buitenbeentje.¹⁰ Ze ondermijnde de filmische codes van de exploitatiefilm door ze te parodiëren en zo hun wortels in mannelijke fantasieën bloot te leggen. Daarom plaatsden academici Rothmans films in de traditie van de *women's counter cinema* die filmpraktijken van de dominante filmtradities tegengaan.¹¹ Feministische filmtheoretica Pam Cook erkende al in 1976 dat Rothmans werk betekenisvol is voor het feminisme door stereotypen en conventies in exploitatiefilms te subverteren.¹² Ook media academica Alicia Kozma beschouwt Rothmans manier van filmmaken als een kans en mogelijkheid om vrouwen een stem te geven in het vrouwonvriendelijke Hollywood van de jaren zeventig. Het is daarom belangrijk om onderbelichte films en productiecontexten zoals die van Rothman te bestuderen.¹³

Hoewel populair bij het bioscooppubliek, hield de filmindustrie haar tegen om verder carrière te maken en werd haar werk in het verleden vaak genegeerd door canoniserende filmcritici.¹⁴ Onderzoek naar vrouwelijke regisseurs van exploitatiefilms is altijd beperkt geweest. De weinige regisseuses die toen actief waren (waaronder ook Roberta Findlay, Catherine Hardwicke en Kathryn Bigelow) kregen over het algemeen minder aandacht van critici doordat hun werk overschaduwd werd door 'belangrijkere' mannelijke collega's, hun carrière te kort was of omdat hun oeuvre moeilijker eenduidig te definiëren viel.¹⁵ Exploitatie regisseuse Doris Wishman daarentegen werd door haar unieke regiewerk wel iets meer besproken in het verleden.¹⁶ Sinds de jaren 2000 is er meer aandacht gekomen voor andere vrouwelijke regisseurs zoals Rothman, maar toch blijft zij in het bijzonder nog steeds onderbelicht, mede doordat ze nooit volledig paste binnen de definitie van het exploitatiegenre door haar ongewone feministische aanpak.¹⁷

Een van Rothmans eerste films was *Student Nurses* (1970), die werd gedistribueerd als een van Roger Cormans eerste 'verpleegster' films als deel van zijn toen net nieuwe counter-cultural productiemaatschappij New World Pictures. Corman was een van de belangrijkste Amerikaanse producenten en regisseurs in het exploitatiegenre van de jaren vijftig tot in de jaren 2000 en heeft vele bekende regisseurs (onder andere Francis Ford Coppola, James Cameron en Martin Scorsese) geholpen met het zetten van hun eerste stappen in de filmindustrie.¹⁸ Zo was hij ook mentor van Rothman en liet haar toe om nog meer een eigen stempel te drukken op haar films.¹⁹ Met Cormans financiering maakte ze ook de horrorfilm *The Velvet Vampire* (1971).²⁰

Uiteindelijk verliet Rothman uit financiële overwegingen New World Pictures om samen met haar man Charles S. Swartz te gaan werken voor Dimension Pictures waar ze beiden ook een aandeel in hadden.²¹ Daar schreef en regisseerde ze meer exploitatiefilms zoals de actiefilm *Terminal Island* (1973), de komedie *Group Marriage* (1973) en de sexploitationefilm/komedie *The Working Girls* (1974). Rothmans ervaring tussen werken voor New World Pictures en Dimension Pictures was volgens haar niet zo verschillend. In beide gevallen waren de creatieve beslissingen die ze (samen met haar producer en man Schwartz) nam marktgericht. Bij beide

productiehuizen werden de films namelijk gefinancierd door de regionale subdistributeurs en zij legden altijd specifieke beperkingen of verwachtingen op voor dit genre. Zo moest er standaard naakt te zien zijn, maar dit mocht niet te obscene zijn zodat de films toch een R-rating²² konden verkrijgen.²³

In dit artikel onderzoek ik aan de hand van een genderanalyse en bestaande interviews met Rothman hoe de regisseuse erin slaagde het heersende klimaat van misogynie in het studiosysteem en de conventies van het sexploitatiegenre te subverteren, zodat er toch een mogelijkheid ontstond om deze films een feministische bijklank te geven. Hoe hebben in die tijd populaire feministische ideeën haar daarbij geholpen? Dit onderzoek ik hier aan de hand van Rothmans laatste langspeelfilm *The Working Girls* (1974) die ze zowel schreef als regisseerde. Ik heb gekozen voor deze film als casus omdat haar unieke inbreng in het hypermannelijke sexploitatiegenre deze film complex en interessant maakt voor een genderanalyse. Daarnaast is de film ook een komedie. Door het gebruik van humor wordt een subversief potentieel aan feministische filmmakers geboden.²⁴ In het (weinige) onderzoek dat er bestaat over Rothman wordt *The Working Girls* vaak onderbelicht.²⁵ Deze R-rated film richt zich op stereotiepe verwachtingen, vriendschap en seksualiteit van drie jonge vrouwen die kamergenoten zijn in een appartement in Los Angeles. De drie hoofdpersonages zijn ambitieus en vastberaden om het te maken in de door mannen gedomineerde wereld van Los Angeles, maar ze komen in gevaar door de illegale en duistere activiteiten van hun minnaars.²⁶

In de jaren zeventig werden vrouwelijke personages in de meeste Hollywoodfilms voornamelijk in ondergeschikte rollen geplaatst en voorgesteld als lustobject voor de man.²⁷ Rothman wilde de manier waarop vrouwen in alle filmgenres werden geportretteerd veranderen, zelfs als dat betekende dat ze in het beruchte genre van de exploitatiefilms werden afgebeeld. Daarom omzeilde ze soms de filmische conventies door naaktheid van mannen naast die van vrouwen te tonen. “Ik wilde – net als in de echte wereld – een gelijkwaardiger en rechtvaardiger machtsevenwicht tussen de seksen creëren”.²⁸ Toch kunnen Rothmans films door het misogynistische format dat inherent is aan de exploitatiefilm niet als ‘pure’ feministische films beschouwd worden.²⁹ Door deze tegenstrijdigheid en de kenmerken (lage productiewaarde en onrealistische verhaallijnen) die bij het exploitatiegenre primeren, kunnen mogelijke feministische boodschappen moeilijk naar boven komen drijven.³⁰

Als vrouw in een mannenwereld

Ondanks de druk om enkele onrealistische verhaallijnen te ontwikkelen, probeerde Rothman haar vrouwelijke personages altijd neer te zetten als onafhankelijke intelligente vrouwen die hun eigen beslissingen nemen. “Ik kon niet altijd de onderwerpen van de film kiezen, maar ik had wel controle over de houding tegenover en de behandeling van de onderwerpen. In dat opzicht voelde ik me niet gecompromitteerd of beperkt.”³¹ Ze legt uit dat ze geen bezwaar heeft tegen geweld of naaktheid, maar ze vindt het gewoon niet leuk dat het beoogde publiek alleen voor dat soort dingen kwam. “Mijn strijd was om te proberen dergelijke scènes dramatisch te recht-

vaardigen en ze transgressief, maar niet afstotelijk te maken. Ik probeerde dit te bereiken door de stijl waarin ik scènes opnam.” Rothman gebruikte ook het genre van de komedie om te ontsnappen aan de conventies van het exploitatiegenre en kritiek te leveren op de stereotiepe personages en plotlijnen.³²

De subversieve strategieën van Rothman kwamen tot uiting in een reeks regels waaraan zij zich hield bij het maken van exploitatiefilms. Naast het opnemen van gelijke hoeveelheden mannelijk en vrouwelijk naakt, omvatten haar regels ook: het vermijden van verkrachtingsscènes (en wanneer ze onder druk werd gezet om dergelijke scènes op te nemen ze te filmen in een niet-voyeuristische manier door het gebruik van statisch camerawerk), het vermijden van naaktheid als een vorm van wraak, het vermijden van geweld en alle beslissingen die vrouwelijke protagonisten nemen moeten buiten hun relatie met mannen plaatsvinden.³³

Een van de hoofdkenmerken van de exploitatiefilm zijn slecht acteerwerk en gesimplificeerde personages en verhaallijnen. Toch zijn het juist dergelijke kenmerken die zulke films een subversief potentieel geven.³⁴ Rothman kon dit al eerder verkennen met haar exploitatiefilm *The Student Nurses* (1970). Deze film incorporeerde een controversiële discussie over (veilige) abortus in een tijd dat dit illegaal was in de Verenigde Staten. Rothman vond het aankaarten van zulke maatschappelijke onderwerpen enorm belangrijk: “Ik heb me altijd afgevraagd waarom de grote studio's geen films maakten over deze onderwerpen. Wat voor beperkingen speelden er bij hen? Ik denk dat het niets anders was dan het bevoorrechte leven, de beperkte nieuwsgierigheid en de beperkte geest van de mannen - en in die tijd waren het altijd mannen die beslisten welke films gemaakt zouden worden.”³⁵

New World Pictures gaf haar bij het maken van deze film veel creatieve vrijheid. Rothman schreef en produceerde deze film samen met haar man, Charles Swartz. Ze waren vrij om het verhaal te maken dat ze wilden, “zolang er maar genoeg naaktheid en geweld in zat”.³⁶ Op deze manier kon Rothman adresseren wat haar interesse wekte, namelijk de “politieke en sociale conflicten en de veranderingen die ze teweegbrengen”.³⁷

Tussen feminisme en misogynie

Feministische films bevatten vaak sterk uitgesproken feministische boodschappen met de bedoeling de nog steeds niet verkregen gendergelijkheid aan te kaarten en zo bewustwording te creëren.³⁸ Vandaar dat het voor feministische filmmakers soms gemakkelijker is om codes te gebruiken die al geaccepteerd zijn binnen de dominante (mannelijke) maatschappij, zoals het inhuren van mooie actrices en het vertoon van aantrekkelijke kostuums. De toegankelijkheid en vertrouwelijkheid die deze methode met zich meebrengt, zorgt ervoor dat kijkers zich sneller openstellen voor de revolutionaire boodschappen.³⁹

Rothmans *The Working Girls* is een perfect voorbeeld van een film die zich tegelijkertijd onderwerpt aan de patriarchale filmische conventies én deze ondermijnt. In deze film worden de drie vrouwelijke hoofdpersonen geportretteerd als zowel mooie, slimme én ambitieuze vrouwen die hun eigen beslissingen nemen. Honey (Sarah Kennedy) heeft een diploma in

boekhouding, Jill (Lynne Guthrie) is een rechtenstudente met aspiraties om advocaat of rechter te worden en Denise (Laurie Rose) is een bekwaame schilderes die appartementen verhuurt. Toch worden deze vrouwen in de gebruikelijke jaren zeventig filmreclame afgeschilderd als dom en promiscue. Op de poster zien ze eruit als ondeugende verleidsters die “alles zouden doen voor geld” (zoals op de poster vermeld staat), waardoor de film onmiddellijk een misogynistische bijklank kreeg.

Honey is een atypische voorstelling van een ambitieuze ‘verleidster’ die enorm goedgelovig is, maar mannen manipuleert om te krijgen wat ze wil, namelijk geld en een serieuze baan. Ze is erg knap, heeft kort blond haar, een tenger figuur en een tomboy-uitstraling. Zo is ze eenvoudig gekleed met een dichtgeknoopte blouse en een lange spijkerbroek. Wanneer Honey in Los Angeles aankomt, heeft ze geen baan of een woning, maar al snel maakt ze nieuwe vrienden, Denise en Jill, en trekt bij hen in. Via een advertentie in de krant ontmoet ze miljonair Vernon (Solomon Sturges) die haar inhuurt als zijn gezelschapsdame, maar Honey gebruikt haar charmes en intelligentie om hem ervan te overtuigen haar meer verantwoordelijkheid te geven in haar taken. Ze heeft een idee om wat van Vernons geld te investeren en wanneer hij haar uiteindelijk haar gang laat gaan, blijkt dat ze een goede keuze heeft gemaakt. Zo werkt Honey de vooroordelen die rond haar personage hangen tegen.

Rechtenstudente en stripper Jill is ook een goed voorbeeld van een subversief vrouwelijk personage. Jill is uiterst aantrekkelijk, met lang blond haar, en is net als Honey ambitieus en intelligent. In haar scènes als stripper wordt ze in lingerie als lustobject weergegeven, maar het wordt al snel duidelijk dat ze deze baan enkel uitoefent om haar studie Rechten te kunnen betalen. Jill wil oprecht carrière maken als advocaat en gebruikt haar lichaam om aan het benodigde geld te komen. Ze is erg trots op haar intellect en rechtvaardigheidsgevoel. Nadat Jill ontdekt dat haar vriend betrokken is bij illegale zaken heeft ze een ernstig gesprek met hem over hun relatie. Ze gelooft niet dat ze goed bij elkaar passen omdat ze veel te serieus en slim voor hem is.

Jill: “Dus we zijn incompatibel.
Ik word advocaat en jij bent een oplichter.”

Dit contrasteert en refereert onmiddellijk naar een verhaallijn uit *Women in Cages* (1971) van Gerardo de León, waarbij de vrouwelijke protagonist onwetend is van haar vriend zijn illegale activiteiten en dan ook nog eens moet opdraaien voor zijn misdaden en zo in een mensonwaardige gevangenis belandt. Bovendien adresseert Jill ook onmiddellijk het moment waarop haar vriend haar beschouwt als zijn eigendom.

Man 1: “Je bent nog steeds mijn vrouw, of niet?”
Jill: “Ik ben mijn eigen vrouw.”

De mannen in deze film zijn zeer dominant, en hoewel de drie vrouwelijke personages enkele obstakels moeten overwinnen om onafhankelijk te blijven, bevinden ze zich gedurende de hele film buiten de traditionele ondergeschikte rollen van vrouwen. Rothman slaagde er met *The Working*

Girls in vrouwelijke personages te creëren die zowel deels geobjectiveerd worden, iets dat hun positie als vrouw in de maatschappij reflecteert, als agency bevatten.

Het juiste evenwicht

Ook al slaagde Rothman erin de patriarchale conventies in haar films te ondermijnen, toch was ze niet tevreden: “Ik was nooit gelukkig met het maken van exploitatiefilms. Ik deed het omdat het de enige manier was waarop ik kon werken.”⁴⁰ Ze moest voldoen aan de verwachtingen van het publiek en was dus verplicht een bepaalde hoeveelheid geweld en naaktheid te tonen. Omdat Rothman exploitatiefilms schreef en regisseerde met onbekende acteurs, werd ze genoodzaakt meer naakt te tonen dan de grote Hollywood studio's zouden doen, maar minder dan in het filmgenre porno (waarbij seksscènes op een niet-simulerende manier en veel grafischer worden weergegeven).⁴¹ Daarom was Rothman gedwongen om zeer aantrekkelijke acteurs te casten en kon ze niet altijd de meest getalenteerde mensen kiezen, iets wat ze een ernstige beperking vond.⁴²

Om diezelfde reden worden er in *The Working Girls* meerdere stripteases getoond. Deze duren enkele minuten en portretteren Jill en Jills stripper-collega Katya (een bijrolletje gespeeld door actrice Cassandra Peterson) als puur een object van mannelijk verlangen. Ondanks het statische en afstandelijke camerawerk worden Jill en Katya, in tegenstelling tot de andere vrouwelijke personages, als lustobject in beeld gebracht. Door hun beroep als stripper zijn ze schaars gekleed (soms hebben ze enkel lingerie aan) en dragen ze verleidelijke make-up. Petersons personage wordt zelfs in de promotie van de film als ultiem seksymbool vertoond door haar te fotograferen in enkel haar onderbroek en hoge hakken. Het merendeel van Jills scènes vinden bovendien plaats in de obscure setting van een nachtclub waar Rothman aan de hand van warme belichting haar als erotisch object in beeld brengt. In tegenstelling tot traditionele exploitatiefilms zoals *Lorna* (1964) van Russ Meyer waar het vrouwelijke personage plots slachtoffer wordt van een verkrachting wanneer ze wil zwemmen in een rivier, wordt in *The Working Girls* de keuze gemaakt om in Jills zwembadscene geen seksueel misbruik te laten plaatsvinden.

Door dit openlijke gebruik van naakt wordt *The Working Girls* wel bestempeld als een sexexploitatiefilm. In de reclamecampagne van de film worden alle vrouwen op de poster met veel bloot voorgesteld, terwijl het in de film zelf vooral Jill en Katya zijn die worden geobjectiveerd. Dit ligt in de lijn met het exploitatiegenre waarbij de producenten meer naakt en plezier beloven aan de kijkers dan dat ze eigenlijk krijgen te zien.⁴³ Rothman worstelde in haar werk altijd met het evenwicht tussen de beperkingen van het genre en haar creatieve vrijheid: “Ik zou dezelfde onderwerpen hebben behandeld, maar de films heel anders hebben gemaakt, als ik deze beperkingen niet had gehad.”⁴⁴ Rothman wilde en probeerde regiewerk te vinden buiten het exploitatiegenre, maar dit was niet gemakkelijk omdat ze werd gestigmatiseerd door haar eerdere films en het feit dat ze een vrouw was. “Niemand vertelde het me direct, maar ik hoorde vaak indirect dat dit de doorslaggevende reden was waarom veel produ-

centen niet met me wilden afspreken.”⁴⁵ Tijdens Rothmans actieve jaren, van 1965 tot 1974, was ze vaak zelfs de enige vrouwelijke regisseur.⁴⁶ Toch probeert Rothman het positieve in haar films te zien:

“[...] de les die Roger [Corman] uit het succes van mijn film trok, was dat je exploitatiefilms kunt maken met controversiële sociale thema's, waaronder feminisme, en hij moedigde zijn regisseurs dan ook aan om dat te doen.”⁴⁷

Rothman is dus duidelijk in haar thematieken beïnvloed door het feminisme (zoals controle over het eigen lichaam en een actieve portrettering van de vrouw in film). Rothman maakte haar films in een tijd waarin de feministische ideeën van de tweede golf, die in de jaren zestig ontstonden, zowel op politiek als op creatief niveau nog voelbaar waren. Het feminisme van de tweede golf was enorm begaan met de soevereiniteit van de vrouw over haar lichaam. De vrouwenbeweging vertaalde deze zorg in een strijd voor betere gezondheidszorg, inclusief het recht op anticonceptie en abortus, en het aanpakken van onrealistische beelden van vrouwen in de media.⁴⁸

Seksuele macht

Rothman wist in haar films ook een authentiek vrouwelijk perspectief te creëren door haar vrouwelijke personages via hun seksualiteit en hun lichaam, agency en macht te laten verkrijgen.⁴⁹ In *The Working Girls* gebruiken de vrouwelijke personages hun eigen lichaam op de een of andere manier als wapen tegen de mannelijke personages. In deze film zijn de vrouwelijke personages allemaal mooie jonge vrouwen die er voor kiezen om macht en zeggenschap te ontnemen aan hun seksualiteit. Alle vrouwen in deze film gebruiken hun lichaam om plezier te hebben of te bereiken wat ze willen. Honey ziet er onschuldig uit (bescheiden kledij, kort haar en een naturel make-up look), maar is zich zeer bewust van haar seksualiteit. Zo neemt ze bijvoorbeeld een jongen die ze net in het park heeft ontmoet mee naar huis:

Man 2: “Heb je hier vrienden?”

Honey: “Nee, nog niet.”

Man 2: “Wel, ik zal je vriend zijn als je dat wil.”

Honey: “Dat is niet wat ik wil.”

Man 2: “Dat is het niet?”

Honey: “Ik zal je vertellen wat ik wil.”

Dan fluistert Honey iets in het oor van de man en hij lijkt zowaar geschokt. Honey is hier degene die de controle heeft over haar lichaam en daardoor domineert ze ook de situatie. Hoewel de man die ze ontmoet zelf erg dominant is, laat ze zich niet door hem intimideren. En ondanks dat ze wat goedgelovig overkomt, wordt ze nooit gestraft voor haar naïviteit. Dit staat in contrast met exploitatiefilms geregisseerd door mannen zoals Lou Campa's *Cool It Baby* (1967) en Jesús Franco's *Eugenie... The Story of Her Journey into Perversion* (1970) waar vrouwen keer op keer in een ondergeschikte positie worden geplaatst en misbruikt worden.

Ook Jill gebruikt haar lichaam op een actieve manier. Ze wil carrière maken als advocaat en wordt stripper om het geld te verdienen dat ze nodig heeft om haar studie te beta-

Filmstill uit *The Working Girls*

len. Op het eerste gezicht lijkt zo'n verhaallijn erg seksistisch, maar aangezien *The Working Girls* eigenlijk een sexexploitatie film hoort te zijn, is het uitzonderlijk dat Rothman dit personage juist veel agency toekent. Jill is, net als Honey, degene die de touwtjes in handen heeft. Ze buit het verlangen van mannen om naar naakte vrouwen te kijken uit en gebruikt het in haar voordeel. Rothman slaagde erin om haar aantrekkelijke vrouwelijke personages door middel van hun seksualiteit een autonome positie te geven. Ze plaatst ze nooit in een situatie waarin een man de bovenhand heeft. De focus van deze film op het verkrijgen van vrouwelijke macht via seksualiteit is in overeenstemming met de in de tweede feministische golf ontstane strijd voor de soevereiniteit van vrouwen over hun eigen lichaam.⁵⁰

Conclusie

Gezien de misogynistische kenmerken inherent aan het sexexploitatiegenre zijn, is het, net zoals andere feministische filmtheoretici al beaamden, enorm complex om Stephanie Rothmans oeuvre volledig binnen die van de feministische film te plaatsen. En hoewel Rothman zelf nooit tevreden was met haar beperkte macht in haar positie als vrouwelijke schrijver en regisseur in het patriarchale Hollywood, slaagde ze er met *The Working Girls* toch in om de mainstream seksistische conventies van het sexexploitatiegenre te ondermijnen en maatschappelijke thema's in haar films te verwerken. Door het tot stand brengen van sterke vrouwelijke personages die niet gedomineerd worden door de mannen in hun leven en deze problematische houding naar vrouwen toe zelfs te bekritisieren, lukte het haar om dit filmgenre een feministische bijklank te geven

Het gebruik en ondermijnen van de dominante Hollywood-codes en conventies spelen hier in haar voordeel. *The Working Girls* lijkt namelijk in een oppervlakkige benadering niet feministischer dan ieder andere sexexploitatiefilm, maar als men de verhaallijn en (visuele) voorstelling van de vrouwelijke personages blootlegt, komt de feministische boodschap tot uiting. Rothman is in haar verhaalkozen en portrettering van de vrouw ongetwijfeld beïnvloed geweest door de tweede feministische golf. Zo haalt ze in deze film meermaals problemen aan met betrekking tot de soevereiniteit van de vrouw over haar eigen lichaam. Dit doet ze onder andere door hoofdpersonage Honey bescheiden te kleden en haar seksualiteit in eigen te handen te laten nemen en autonoom

te laten beslissen wat zij wel of niet wil doen met een man. Jill wordt daarentegen wel verleidelijk voorgesteld, maar wordt ook gedefinieerd door haar intelligentie en wijst benoemingen van de vrouw als eigendom van de man zonder meer af. Dit staat in sterk contrast tot sexploitationfilms geregisseerd door mannen in de jaren zestig en zeventig waar vrouwelijke personages meestal in ondergeschikte rollen worden geplaatst en verkracht, gefolterd, gedrogeerd en/of misbruikt worden.

In een meer complexe lezing, kan dit zelfs doorgetrokken worden tot de strijd voor een betere gezondheidszorg (zoals het recht op anticonceptie en veilige abortus), en het adresseren van een onrealistische beeldvorming van vrouwen in de media. De gesubverteerde voorstelling van de vrouw in *The Working Girls* (1974) kan dus gelinkt worden aan de tweede feministische golf en dient als spiegel voor de hindernissen die vrouwen in de jaren zeventig moesten overwinnen. Rothman bereikt dus haar doel om het publiek een feministisch alternatief op de misogynistische sexploitationfilm te bieden en zo op een toegankelijke manier haar feministische boodschappen te verspreiden.

- 1 D. Roche, 'Exploiting Exploitation Cinema: an introduction', *Transatlantica* 2 (2015) 1-2.
- 2 R. Altman, *Film/Genre* (Londen 1999) 84.
- 3 Roche, 'Exploiting Exploitation Cinema', 1-2.
- 4 E. Schaefer, 'Bold! Daring! Shocking! True!' A History of Exploitation Films, 1919-1959 (Durham 1999) 3-4; Roche, 'Exploiting Exploitation Cinema', 1-2.
- 5 E. Mathijs en J. Sexton, red., *The Routledge Companion to Cult Cinema* (Londen 2019) 15-6; E. Muller en D. Faris, *That's Sexploitation!: The Forbidden World of 'adults Only' Cinema* (New York 1997) 9, 11.
- 6 Schaefer, 'Bold! Daring! Shocking! True!', 338.
- 7 D. Church, *Disposable Passions: Vintage Pornography and the Material Legacies of Adult Cinema* (New York 2016) 6.
- 8 P. Cook, 'Film Culture: 'Exploitation' films and feminism,' *Screen* 17:2 (1976) 122-127.
- 9 P. Cook, *The Cinema Book* (Londen 2007) 122-3; S. Moore, 'Here's Looking at You, Kid!' in: L. Gamman en M. Marshment (red.), *The Female Gaze* (Seattle 1989) 44-59.
- 10 A. Kozma, 'Stephanie Rothman Does Not Exist: Narrating a Lost History of Women in Film', *Camera Obscura* 32 (2017) 179-186.
- 11 Cook, *The Cinema Book*, 123; M. Baumgarten, 'Exploitation's Glass Ceiling. Feminist filmmaker Stephanie Rothman on her short but brilliant run making B-movies', *The Austin Chronicle* (2006). Geraadpleegd op 13 augustus 2022: <https://www.austinchronicle.com>.
- 12 Cook, 'Film Culture', 126; P. Cook, 'The Pleasures and Perils of Exploitation Films', in: P. Cook (red.), *Screening the Past: Memory and Nostalgia in Cinema* (Londen 2005) 52-64.
- 13 Kozma, 'Stephanie Rothman Does Not Exist', 179-186.
- 14 S.n., 'Sight & Sound: the July 2019 issue', *Sight & Sound*. Geraadpleegd op 13 augustus 2022: <https://www.bfi.org.uk>.
- 15 E. Mathijs en J. Sexton, *Cult Cinema. An Introduction* (Malden 2011) 74.; Mathijs en Sexton (red.), *The Routledge Companion to Cult Cinema*, 380.
- 16 Mathijs en Sexton, *Cult Cinema*, 74.
- 17 Mathijs en Sexton (red.), *The Routledge Companion to Cult Cinema*, 19-20.; Kozma, 'Stephanie Rothman Does Not Exist', 179-186.; T.C. Fox, 'Fully Female', *Film Comment* 12:6 (1976) 46.
- 18 Mathijs en Sexton, *The Routledge Companion to Cult Cinema*, 12, 18-19.; W.W. Dixon, 'In Defense of Roger Corman', *Velvet Light Trap* 16 (1976) 11-14.
- 19 H. Jenkins, 'Exploiting Feminism: An Interview with Stephanie Rothman (Part One)', Confessions of an Aca Fan. The Official Weblog of Henry Jenkins. Geraadpleegd op 17 augustus 2022: <http://henryjenkins.org>.; Cook, 'Film Culture', 125.
- 20 Cook, 'Film Culture', 126.
- 21 Kozma, 'Stephanie Rothman Does Not Exist', 179-186; C. Kelsey, 'The Cult of Stephanie Rothman', *Interview Magazine* (2016).
- 22 Na de afschaffing van de Hays Code in 1968 installeerde de Motion Picture Association of America bij de distributie van films in de Verenigde Staten een 'rating system' waarbij 'R' betekende dat kijkers onder zestien jaar in de cinema moesten vergezeld zijn door een ouder of voogd. Enkel bij 'X-rated' films mochten kinderen helemaal niet binnen.
- 23 B. Sher, *Q & A with Stephanie Rothman* (Los Angeles 2008). Geraadpleegd op 18 september 2022: <https://escholarship.org>.
- 24 P. Chamberlain, *The Feminist Fourth Wave. Affective Temporality* (Londen 2017) 139-41.
- 25 Cook, 'Film Culture', 126; R. Wood, 'Neglected Nightmares. In Defense of a Subversive genre and Its Four Undersung Auteurs: Craven, Rothman, Clark, and Romero,' *Film Comment* 16:2 (1980) 28-30.
- 26 S. Rothman, *The Working Girls* [DVD] (USA: Dimension Films, 1974); S. Vaughn, 'Morality and Entertainment. The Origins of the Motion Picture Production Code,' *The Journal of American History* 77:1 (1990) 39-65; T. Doherty, *Hollywood's Censor. Joseph I. Breen & the Production Code Administration* (New York 2007) 248-50.
- 27 S. Chaudhuri, *Feminist Film Theorists. Laura Mulvey, Kaja Silverman, Teresa de Lauretis, Barbara Creed* (New York 2006) 2.
- 28 Baumgarten, 'Exploitation's Glass Ceiling', 1.
- 29 Cook, 'Film Culture', 127.
- 30 E. Gorfinkel, 'Cult Film or Cinephilia by Any Other Name', *Cineaste* (2008) 34; Wood, 'Neglected Nightmares', 29.
- 31 Baumgarten, 'Exploitation's Glass Ceiling', 1.
- 32 Jenkins, 'Exploiting Feminism.'
- 33 Kozma, 'Stephanie Rothman Does Not Exist', 179-186.
- 34 Roche, 'Exploiting Exploitation Cinema', 1-2.
- 35 Baumgarten, 'Exploitation's Glass Ceiling', 2.
- 36 V. Selavy, 'Cheap thrills: women of exploitation talk,' *Electric Sheep Magazine*. Geraadpleegd op 13 juni 2020: <http://www.electricsheepmagazine.co.uk>.
- 37 Selavy, 'Cheap thrills.'
- 38 M. Walters, *Feminism. A very short introduction* (New York 2005) 1-5.
- 39 Cook, *The Cinema Book*, 123.
- 40 Jenkins, 'Exploiting Feminism.'
- 41 Church, *Disposable Passions*, 5-7.
- 42 Baumgarten, 'Exploitation's Glass Ceiling', 2.
- 43 Mathijs en Sexton, *The Routledge Companion to Cult Cinema*, 12.
- 44 Jenkins, 'Exploiting Feminism.'
- 45 Baumgarten, 'Exploitation's Glass Ceiling'; Kozma, 'Stephanie Rothman Does Not Exist', 179-186.
- 46 Baumgarten, 'Exploitation's Glass Ceiling', 1.
- 47 Jenkins, 'Exploiting Feminism.'
- 48 Walters, *Feminism*, 105-106.
- 49 K. Canning, *Gender history in practice. Historical perspectives on bodies, class & citizenship* (Ithaca 2006) 69-78.
- 50 I. Whelehan, *Modern Feminist Thought: From the Second Wave to Post-Feminism* (Edinburgh 1995) 5-6.

Historica is een uitgave van VVG, platform voor vrouwen- en gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofdredacteur)
Carmen Burgio
Chanelle Delameilleure
Tamara Hartman
Laura Nys
Jonas Roelens
Sietske van der Veen
Clare Wilkinson

Redactieadres & inleveren kopij
historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

De redactie heeft haar best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,
1017 HK Amsterdam
tel: 0203031500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie voor lidmaatschap €30,- per jaar; reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een minimuminkomen) €22,- per jaar (studenten ovv collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Instellingen betalen €30,- per jaar en kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk is opgezegd. Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94INGB0004102980 (BIC-code INGBLN2A). De VVG heeft de ANBI-status.

Donaties zijn van harte welkom!

Bestuur VVG

Bestuur VVG

Greetje Bijl | Historica
greetjebijl@gmail.com

Ellen Boonstra | secretaris,
adreswijzigingen
boonstrajong@gmail.com

Mineke Bosch | voorzitter
Mineke.bosch@rug.nl

Marieke Dwarswaard
m.h.dwarswaard@rug.nl

Els Flour | penningmeester
E.Flour@avg-carhif.be

Historica verschijnt in Open Access bij de University of Groningen Press (UGP).
ugp.rug.nl/historica

Historica krijgt subsidie van de Stichting Feministisch Cultuurfonds Gender & Wetenschap en ondersteuning van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. (www.atria.nl) De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH).

ISSN 1382-9314
Lay-out: Amanda Butterworth
Druk en distributie: Blad.nl

Contact auteurs uit deze uitgave:

Antje Van Kerckhove
antje.vankerckhove@kuleuven.be

Ellen Van Laer
ellenvanlaer@gmail.com

Robbe Himpe
robbe.himpe2@hotmail.com

Asa Splinter
aa.splinter@dordrecht.nl

Ophelia van Wijmeersch
ophelia.vw@gmail.com

**Voor uw
opmaak &
vormgeving.**

(digitale) papers, essays,
artikelen, (jaar)verslagen,
boeken. etc.

[www./info@
amandabutterworth.com](http://www./info@amandabutterworth.com)